

Szefler, Piotr

Historia wykopalisk archeologicznych w Ziemi Św.

Studia Płockie 1, 9-47

1973

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Konieczność studiów i wszechstronnej pracy naukowej jest oczywista. Bez nauki nie ma gruntowniejszego nauczania. Gdy na sercu leży sprawa nauki katolickiej i kościelnej, rodzi ona wówczas głęboką potrzebę prac badawczych i publikacji. Tym zadaniom odpowiadają „Studia Płockie”.

Oby „Studia Płockie” stały się dowodem posoborowego odrodzenia dusz na naszym terenie pod kierunkiem Papieża Odnowiciela, Pawła VI.

W dzisiejszym utrudzonym świecie pracy winien promieniować świat myśli Bożej. Wielki współczesny świat pracy wymaga coraz bardziej Ducha Bożego. Niech tym zapotrzebowaniom odpowiedzą nasze publikacje i staną się zachętą dla kapłańskich kół intelektualnych do dalszych wytyczonych badań dla dobra naszej nauki i kultury.

Płock — w święto świętego Tomasza z Akwinu 7 marca 1973 roku.

† BOGDAN SIKORSKI
BISKUP PŁOCKI

ARTYKUŁY

Ks. Piotr Szeffler

HISTORIA WYKOPALISK ARCHEOLOGICZNYCH W ZIEMI ŚW.

Wstęp. I. Okres turecki 1890—1918. II. Okres brytyjski 1918—1948. III. Okres neoizraelski od 1948 r. do chwili obecnej.

WSTĘP

Od czasu pierwszej wojny światowej w kołach archeologów — specjalistów pod nazwą archeologii biblijnej rozumie się naukowe opracowania wyników wykopalisk w krajach biblijnych i w związku z tym praktycznie zacieśnia się zakres tej nauki niemal do wiedzy o różnych *tellach*, tj. sztucznych wzgórzach, w których ukryte są ruiny dawno pogrzebanych miast i osad. Stosuje się przy tym terminy techniczne, bez znajomości których nie jest możliwe rozumienie sprawozdań, artykułów i prac. Przyjęto też odpowiedni podział epok i okresów archeologicznych.

Tell. Dawna nazwa hebrajska i dzisiejsza arabska *tell* wywodzi się pierwotnie od akadyjskiej *tillu* i oznacza stos ruin; w jęz. arabskim ma liczbę mnogą *tulûl* lub *atlâl* i formę zdrobniałą *tulajl*, liczba mnoga *tulaj-lât*; w Biblii zachodzi tylko w status *constructus tel-ôlâm* (Joz 8, 28; Pwt 13, 17; por. też Joz 11, 13; Jer 30, 18; 49, 2) i oznacza „wieczną ruinę”. W jęz. polskim najlepiej przyjąć za przykładem innych nowożytnych języków również nazwę *tell* (w l. mn. *telle*).

W archeologii *tell* stał się terminem technicznym na oznaczenie sztucznego wzgórza, które powstało z ruin budowli, rupieci, odpadków i skorup pozostawionych przez kolejne fazy zamieszkania ludzkiego na danym miejscu (*situs*) i ostatecznie przybrało charakterystyczny wygląd stożka ściętego, zwłaszcza gdy się je ogląda z daleka.

Takie *telle* występują bardzo licznie na starożytnym Wschodzie, ponieważ często się zdarzało, że po zburzeniu jakiegoś miasta ludność przenosiła się i odbudowywała gdzie indziej, zostawiając dawną siedzibę w ruinach, które w ciągu wieków uległy erozji, zostały zasypane przez piaski i pokryte przez roślinność.

Niekiedy *tell* nie ma wyraźnego kształtu stożka, szczególnie jeżeli dana siedziba powstała pierwotnie nie na równinie, lecz na jakimś naturalnym wzniesieniu o nieregularnych konturach, jak to często zdarzało się w Palestynie w przeciwieństwie do Mezopotamii czy Egiptu. Wówczas *tell* mało się różni od naturalnych pagórków, zwłaszcza jeśli siedziba istniała na nim bardzo krótko i trudniej go rozpoznać. Taki pagórek naturalny, powstały z przyczyn czysto geologicznych, nosi w archeologii nazwę *khirbet* lub *hirbet* (status *constructus* od *khirba* lub *hirba*). W geografii zaś *hirba* często oznacza po prostu ruiny.

Stratum (ang. *layer*; franc. *couche*; l. mn. *strata*) jest to warstwa lub szereg kolejnych warstw składających się z jakichkolwiek materiałów pozostawionych *in situ* przez jakąś jedną fazę lub interfazę istnienia tellu. Wszystkie *strata* razem składają się na dany *tell*. Warstwy liczy się od dna tellu ku jego powierzchni czyli od najstarszych do najmłodszych.

Stratyfikacja jest to poziome nawarstwienie *tellu*. Normalnie układ warstw nie jest idealnie poziomy, lecz odpowiada konfiguracji terenu.

Stratygrafia jest to nauka o kolejnym następstwie warstw i ich zawartości.

Sekcja (ang. *section*, od łac. *secare* = ciąć) jest to pionowy przekrój czyli profil nawarstwienia *tellu*. Zwykle jest to głęboki dół, na którego pionowych ścianach występuje układ warstw podobny do pasiaka, gdzie każdy pas odpowiada jakiejś fazie zamieszkania.

Level (l. mn. *levels*), termin przyjęty powszechnie z jęz. angielskiego na oznaczenie idealnego poziomego nawarstwienia, stosowany przez archeologów dla określenia faz lub stadiów zamieszkiwania na *tellu*.

Depozyt (ang. *deposit*) jest to pokład ziemi, wypełniający wolną przestrzeń wśród ruin, należących do jakiegoś *stratum*.

EPOKI I OKRESY ARCHEOLOGICZNE W PALESTYNE

Paleolit	600 000—10 000	przed Chr.
Epipaleolit	10 000—8 000	„ „
Mezolit	8 000—6 500	„ „
Neolit	6 500—4 500	„ „
Kalkolit	4 500—3 200	„ „
Epoka brązu:	3 200—1 200	„ „
Okres wczesnego brązu:	3 200—2 100	„ „
I	3 200—2 900	„ „
II	2 900—2 600	„ „
III	2 600—2 200	„ „
IV	2 200—2 100	„ „
Okres środkowego brązu:	2 100—1 550	„ „
I	2 100—1 800	„ „
II	1 800—1 550	„ „

Okres późnego brązu:	1 550— 1 200	„	„
I	1 550— 1 400	„	„
II	1 400— 1 200	„	„
Epoka żelazna:	1 200— 330	„	„
Okres wczesnego żelaza (filistyński)	1 200— 900	„	„
Okres środkowego żelaza (podzielonego Król.)	900— 550	„	„
Okres późnego żelaza (perski)	550— 330	„	„
Okres hellenistyczny	330— 30	„	„
Okres rzymski	30— 311 po	„	„
Okres bizantyjski	311— 634	„	„
Okres arabski	643— 1 500	„	„
Okres krzyżowców	1 100— 1 300	„	„
Okres turecki	1 500— 1 917	„	„
Okres mandatu brytyjskiego	1 918— 1 948	„	„
Okres neoizraelski	1 948—trwa.		

I. OKRES TURECKI. KRYTERIUM CERAMICZNE PETRIEGO

Nowoczesna archeologia w Palestynie opierająca się przede wszystkim na wykopaliskach zrodziła się dopiero pod koniec tureckiego okresu, w latach 1890—1917¹. Do czasu wynalezienia metody stratygraficznej i wypływającego z niej kryterium naukowego dla absolutnej chronologii² palestyńskiego *tellu* przez Flindersa Petriego w 1890 r., wszystkie poprzednie materiały znalezisk wykopaliskowych były oceniane według chronologii względnej³, albo — co gorsza — były przedmiotem „zgadywania” dla poszczególnych archeologów — amatorów. Jeżeli do braku odpowiedniego kryterium chronologicznego dorzucimy niski poziom nauk pomocniczych, jak epigrafia i architektura, to możemy sobie wyobrazić, jak trudna była wówczas sytuacja archeologa w Palestynie. I tak Charles Warren, młody oficer angielski, inżynier — topograf z zawodu, prowadzący wykopaliska w Jerozolimie w 1867 r. z ramienia brytyjskiej organizacji *Palestine Exploration Fund* (założonej w 1865 r.), datował wielki mur oporowy esplanady świątynnej z czasów Heroda Wielkiego (37—4 r. przed Chr.) na czasy Salomona (972—930 przed Chr.), dziewięćset lat za wcześniej, a machabejską fortecę Tell el Ful (bibl. Gibe'a) z 2 w. przed Chr. brał za budowlę Krzyżowców z 12 w., prawie 1400 lat za późno. Podobne błędy popełniali również i inni, np. Francuz F. de Saulcy w stosunku do tzw. „grobow królewskich”, datując je 650 lat za wcześniej, gdyż w rzeczywistości były to groby Sanhedrynu z 1 w. po Chr.

Wysłany do Palestyny w r. 1890 przez *Palestine Exploration Fund* w celu zidentyfikowania biblijnej twierdzy Lakisz (43 km na pld-zach. od Jerozolimy) młody wówczas, 37-letni uczonec, Flinders Petrie wybrał przez pomyłkę Tell el-Hesi (Tel Has 54 km na pld-zach. od Jerozolimy, 11 km na pld-zach. od właściwego Lakisz) jako miejsce swoich sześciotygodniowych wykopalisk. Ale ten pomyłkowy wybór okazał się później nader

szczęśliwy dla archeologii palestyńskiej. Petrie zauważył między innymi, że płynący obok potok (hebr. wadi) wyłobił w ciągu wieków część starożytnego *tellu*, odkrywając jego nawarstwienie. Dlatego postawił hipotezę, że to nawarstwienie jest ułożone chronologicznie. Zgodnie ze swą hipotezą Petrie robił pionowe wcięcia w *tellu*, notując dokładnie poziomy, na jakich znajdowała się różnego rodzaju ceramika, w wyniku czego stwierdził, że każda faza zamieszkiwania na *tellu* miała rzeczywiście swoją typową ceramikę, różną od faz wcześniejszych i późniejszych. W ten sposób poznano zasadę następczości okresów ceramicznych. Zgodnie z nią Petrie zaczął zbierać i starannie kolekcjonować ceramikę znaną w poszczególnych warstwach. Następnie porównując z ceramiką egipską, którą znał dobrze z poprzednich wykopalisk i której datacja była pewna ze względu na pisemne świadectwa towarzyszące jej w grobowcach, Petrie zdołał ustalić pierwsze przybliżone daty absolutne dla okresów ceramicznych swego *situs*.

Genialność odkrycia Petriego polegała na bardzo prostym spostrzeżeniu,⁴ że każdy *tell* w Palestynie (i gdzie indziej na Bliskim Wschodzie) jest gromadą ruin jednego miasta na drugim i że każda faza zamieszkiwania ludzkiego na *tellu* miała swoją typową ceramikę różną od tej, która była od niej wyżej albo niżej, najstarsza na samym dnie, najmłodsza na jego powierzchni⁵.

Zdaniem Petriego, raz ustalwszy absolutne daty tej ceramiki, możemy stworzyć chronologię absolutną danego *tellu*, ponieważ nawet warstwy nie posiadające ceramiki, albo tylko niewielką jej ilość, będą mogły otrzymać przynajmniej chronologię względną.

Kryterium ceramiczne Petriego nie zostało z początku należycie docenione. Jednym z pierwszych, którzy później uznali wartość nowego kryterium, był Hughes Vincent, dominikanin z École Biblique w Jerozolimie, wielki autorytet w archeologii Palestyny.

Następne wykopaliska na Tell el-Hesi, prowadzone w latach 1891—1894 przez Amerykanina F. J. Blissa, potwierdziły słuszność założeń Petriego. Wprawdzie późniejsze prace archeologów na różnych *tellach* palestyńskich wykazały, że pojęcia Petriego o uwarstwieniu *tellu* były zbyt uproszczone i niezupełnie odpowiadały rzeczywistości, to jednak jego metoda wytrzymała próbę i po pewnym udoskonaleniu, szczególnie na podstawie bardziej rozwiniętej techniki wykopalisk w Anglii, Holandii, Niemczech i Skandynawii, stała się obowiązującą dla archeologów wszystkich narodowości pracujących w Palestynie.

Sam Petrie miał zaledwie 37 lat, kiedy w 1890 r. rozpoczął swe prace na Tell el-Hesi i resztę swego długiego życia (zm. w 1942 r.) poświęcił archeologii, starając się udoskonalić metodę stratygraficzną oraz swe kryterium ceramiczne⁶. Niestety zbyt mało zwracał uwagę na osiągnięcia metodyczne innych archeologów pracujących w Palestynie i nie uczynił postępu. Właściwie chronologia ceramiczna została wypracowana przez in-

nych archeologów, szczególnie przez dominikanina H. Vincenta, który skrzętnie porównywał ceramikę ze wszystkich wykopalisk do pierwszej wojny światowej, toteż w nowym okresie wspaniałego rozwoju archeologii, za czasów mandatu brytyjskiego, stał się najbardziej cenionym nauczycielem dla wszystkich początkujących archeologów przybywających do Palestyny.

Musimy jednak pamiętać, że niedoskonałości metody Petriego, połączone przy tym z niekompletną wówczas wiedzą o budowie *tellu*, wystąpiły również w pracach całego pokolenia archeologów jemu współczesnych, a nawet i późniejszych, choć z pewnymi, już wyżej wzmiankowanymi, udoskonaleniami, aż do drugiej wojny światowej, po której dopiero nastąpiło właściwe zastosowanie metody stratygraficznej. Toteż w korzystaniu z wyników badań archeologicznych w Palestynie osiągniętych przedtem należy zachować ostrożność i wpięrow samemu je korygować, albo czekać, aż to nastąpi. Obecnie, po wykopaliskach stratygraficznych K. Kenyon w Jerychu (1952—1958), większość archeologów w Palestynie skupia się nad badaniem materiałów z poprzednich wykopalisk, uciekając się niejednokrotnie do powtórnych badań *in situ*, dzięki czemu wiele dawnych wyników zostało już skorygowanych.

Stratygrafia Petriego nie zawsze odpowiadała rzeczywistości. Jego głównym błędem, zwłaszcza w początkach kariery, było arbitralne i sztuczne pojmowanie poziomów *tellu*, który przecież z reguły przedstawia bardzo skomplikowaną budowę. Uwzględniwszy nierówności terenu, na którym początkowo powstawało osiedle, trzeba jeszcze brać pod uwagę fakt ciągłych zmian, jakim ulega każda siedziba ludzka. Jest to jakby żywy organizm, którego w całości archeologia nie potrafi odtworzyć. Normalnie przedmioty wykonane z drzewa, jak sprzęt gospodarski, wyprawa domu, meble, wyposażenie izb mieszkalnych z plecionek witekowych czy tkanin, dywany, odzież itp., z reguły nie wytrzymują wpływu czasu, inne, zrobione z kamienia, gliny i ziemi, jak mury, wały, nasypy, groble, urządzenia kanalizacyjne, ceramika, nawet jeśli ulegają zburzeniu z powodu wojny, trzęsienia ziemi czy erozji, zawsze w jakiejś zmienionej formie trwają i mogą być odtworzone.

Odtworzenie w wykopaliskach jakiejś pojedynczej budowli z jednego okresu nie stanowi większego problemu dla archeologa. Ma on po prostu odnaleźć ruiny i ślady, jakie zostawił budynek, wydobyć jego ceramikę, sprzęt i urządzenia, zabezpieczyć je, zaopiniować i odtworzyć przypuszczalny ich wygląd. Lecz często nawet pojedyncza budowla, zwłaszcza jeśli jest nią świątynia, może mieć bardzo skomplikowaną historię w związku z przybudówkami, powiększeniami, reparacjami i innymi zmianami. Wówczas odtworzenie całej historii takiego obiektu jest już rzeczą daleko trudniejszą, gdyż archeolog musi te zmiany rozpoznać, zbadać i podać swoją opinię, a wszystkie przedmioty znalezione umieścić w odpowiedniej fazie istnienia budowli.

Zwykle jednak w Palestynie i w ogóle na Bliskim Wschodzie archeolog ma do czynienia z osiedlami i miastami trwającymi normalnie *in situ* setki i tysiące lat, bądź to ze względu na dogodne położenie, np. bliskość źródła — jak w Jerychu, bądź też z racji warunków ekonomicznych lub obronnych. Naturalnie, nie zawsze trwają te same domy mieszkalne czy budowle publiczne lub mury obronne, gdyż niszczy je czas i atmosfera, albo ogień, wojna czy trzęsienie ziemi i wówczas na ich ruinach po odpowiednim zniwelowaniu terenu powstaje nowe miasto, ale już z reguły na poziomie wyższym o kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt cm, choć czasem stare fundamenty czy piwnice niektórych większych budowli mogą być wykorzystane i dostosowane do nowego poziomu. W ten sposób rośnie *tell*, sztuczne wzgórze o bardzo skomplikowanej budowie.

Szczególnie szybki wzrost *tellów* nastąpił w tych okolicach, gdzie jako budulca używano cegły z błota wapiennego. Taka bowiem cegła — w przeciwieństwie do kamienia czy tłustej gliny — po zburzeniu budowli rozpada się szybko i nie może być z powrotem użyta do budowy, natomiast łatwo zlewa się z podłożem, od którego się już niewiele różni.

Zadaniem archeologa jest tak prowadzić wykopaliska, by z pozostałych na *tellu* materiałów odtworzyć jego historię. To zaś zależy od umiejętności rozpoznania różnych warstw ziemi (stratygrafia) i od poprawnego związania ich z odpowiednimi fazami budowli (architektura). W ten sposób można łatwiej poznać, które przedmioty należą do danej budowli, a które do ruin poprzedniej.

Sukcesy Petriego skłoniły brytyjską instytucję *Palestine Exploration Fund* do subsydiowania dalszych wykopalisk w Palestynie. W latach 1894—1897 F. J. Bliss i jego architekt, A. C. Dickie prowadzili prace w Jerozolimie, w których zarówno strona archeologiczna jak i architektoniczna zostały sumiennie potraktowane. Przeprowadzono też szereg wykopalisk w różnych *situs* na nizinie Szeferi w pld-zach. Judei, między innymi w Tel Zakarija (Azeka) przez Blissa w 1898 r. i w Gezer przez R. A. S. Makalistera w 1902—1905 i 1907—1909. Stratyfikacja *tellów* została z grubsza określona, a ich ceramika na ogół jest datowana poprawnie⁷.

Mniej więcej w tym czasie O. Schumacher z ramienia *Deutsche Palästinaverein* przeprowadził wstępne sondáže w Tell el-Mutesellim (Megiddo) w 1903—1905 r., a E. Sellin kopał najpierw w 1901—1904 r. w Taanach (8 km na pld-wschód od Megiddo), gdzie znalazł kilkanaście tabliczek klinowych o doniosłym znaczeniu z 15 w. przed Chr., a później (w r. 1908—1909) wspólnie z Karolem Watzingerem z ramienia *Deutsche Orientgesellschaft* w Jerychu. Te wykopaliska w Jerychu były szczególnie dobrze wyposażone i obsadzone przez specjalistów, wśród których jednak główną rolę odgrywali architekci. Sprawozdania z wykopalisk były wspaniale ilustrowane rysunkami, planami, fotografiami, ale chronologię potraktowano arbitralnie, polegając przeważnie na sugestjach Biblii,

nie licząc się natomiast dostatecznie z rzeczywistymi danymi znalezisk. Stąd mur z wczesnego brązu (3200—2100) został przypisany czasom Jozuego (13 w. przed Chr.), a mur ze środkowego brązu (2100—1550) — Hielowi Berelicie (9 w. przed. Chr.)⁸.

Wykopaliska te jednak były prowadzone ciągle jeszcze przy pomocy mało doskonałej metody stratygraficznej Petriego, tj. bez dokładnej analizy pokładów ziemi między odkrytymi obiektami i skupiały się raczej na architektonicznej stronie znalezisk.

Pewien postęp notujemy w wykopaliskach w Samarii w latach 1908—1910, które prowadził Amerykanin G. A. Reisner, wysłany przez *Harvard University* i wspomagany przez obiecującego archeologa, C. S. Fishera. Zastosowali oni nową metodę, w której połączyli technikę Petriego, Dörpfelda i Koldeweya z amerykańskim utylitaryzmem i rozmachem. Prace były planowane dokładnie: wykonano kompetentnie analizy architektoniczne, sporządzono wyczerpującą dokumentację w postaci fotogramów i szczegółowych opisów, najdrobniejsze rzeczy brano poważnie pod uwagę.⁹

II. OKRES BRYTYJSKI. UDOSKONALONA METODA CERAMICZNA

Okres mandatu brytyjskiego nad Palestyną (1918—1948) zaznaczył się w archeologii biblijnej wielkim postępem w udoskonaleniu metod i techniki wykopalisk.

W r. 1920 administracja brytyjska zorganizowała Departament Starożytności w Jerozolimie, którego dyrektorem został K. Garstang, doświadczony archeolog z uniwersytetu w Liverpool. Tak też w następnym roku została założona Brytyjska Szkoła Archeologii (*British School of Archaeology*). Ożywiła się też w tym czasie Amerykańska Szkoła do Badań Wschodnich (*American School of Oriental Research*), założona już przedtem, w r. 1900.

Amerykanie w 1921 r. rozpoczęli pierwsze z długiej serii swoich wykopalisk okresu międzywojennego — w starożytnej fortecy Beth Szean. Brytyjczycy kontynuowali prace archeologiczne na nizinie Szeferi i nad Morzem Śródziemnym. Garstang z Departamentu Starożytności poczynił sondaże w Gazie i w Aszkelonie. W wykopaliskach 1920—1921 w Aszkelonie odkrył ruiny z okresu rzymskiego na szczycie pagórka, a w głębi liczne fazy zamieszkiwania z przerwą na przelomie późnego brązu i wczesnego żelaza, która prawdopodobnie została spowodowana przez inwazję filistyńską w końcu 13 wieku¹⁰.

Petrie (po 36 latach przerwy) z ramienia Brytyjskiej Szkoły Archeologicznej rozpoczął prace w palestyńskiej części Egiptu, dokonując ważnych odkryć w Tell Jemmeh (czyt. Dżemme; może Gerar?) kilka km na południe od Gazy, w Tell el-Fari'a (może Bethpaleth?) 25 km na półwschód od Gazy i w Tell el-Ajjul (czyt. Adżdżul, starożytna Gaza) w la-

tach 1926—1934. Chronologia ustalona przez niego w tych wykopaliskach była jednak mylna, ponieważ nie brał pod uwagę wyników osiągniętych przez innych archeologów, pracujących nieco wcześniej w Palestynie,¹¹ ale później została skorygowana. W Tell Jemmeh Petrie stwierdził, że miejscowość była zamieszkała bez przerwy od 13—5 w. przed Chr.¹² W Tell el-Fari'a (prawdopodobnie Szaruhen),¹³ położonym w Wadi Gazzeh, odkrył strata miejskie środkowego i późnego brązu oraz wczesnego żelaza. Znaleziono zarówno zwykłe jak i królewskie skarabeusze, a także figurki bożków z kości słoniowej z czasów Hyksosów (17—16 w. przed Chr.) oraz późniejszych dynastii egipskich (XVIII, XIX i XX-ej) świadczą o wpływach Egiptu w tej części Palestyny. Podobne materiały zostały znalezione na cmentarzyskach. Poza tym z pięciu grobowców wydobyto obfitą ceramikę filistyńską. Zbadano też kilka *situs* w okolicy Tell el-Fari'a, które dostarczyły materiałów neolitycznych i kalkolitycznych, podobnych do wyrobów z Ghassul¹⁴. W Tell el-Ajjul, 10 km na południe od Gazy, przy ujściu Wadi Gazzeh, najwcześniejsze było cmentarzysko ze środkowego brązu I (ok. 2100 przed Chr.), a nad nim wielki budynek, nazwany przez Petriego pałacem, ze środkowego brązu II (ok. 1600 przed Chr.), należący do okresu największego rozkwitu miasta, otoczonego wówczas głęboką fosą w stylu Hyksosów. Młodsze fazy miasta sięgają prawdopodobnie epoki żelaza¹⁵.

Na starożytnym wzgórzu Ofel w Jerozolimie (*situs* jebuzyckie i Dawidowe) prowadzone były w latach 1923—1928 wykopaliska przez Macalistera, J. Garrow Duncana i J. W. Crowfoota. Na podstawie odkrytych murów i ceramiki z epoki brązu i żelaza przekonano się, że tutaj właśnie znajdował się biblijny Ofel, kolebka „miasta Dawidowego” i pierwotna siedziba Jebuzytów.

Szczególnym zainteresowaniem cieszyły się badania prehistoryczne podjęte około tego czasu przez Anglika F. Turville-Petre, Angielkę Dorothy Garrod i Francuza Renè Neuville. Turville-Petre zbadał w 1926 r. dwie groty z okresu paleolitycznego w Wadi Amud, w pobliżu Jez. Genzaret i w jednej z nich (ez-Zuttije) znalazł szczątki czaszki człowieka typu *neandertalskiego* w stratum należącym do kultury typowo mustierskiej, znanej nam ze znalezisk w Europie. Jest to tzw. *Homo galilaensis*.¹⁶

Garrod przeprowadziła w latach 1929—1934 wykopaliska w Wadi el-Mughârah w górach Karmelu (3 km na pół-wschód od Atlit) i znalazła szereg grot, które ujawniły ciągłość wielu faz zamieszkania w paleolicie i mezolicie. Dla odtworzenia prehistorii, gdzie nie dysponujemy dokumentami pisanymi, ciągłość stratyfikacyjna jest najważniejsza, ponieważ *situs* krótkotrwałe albo przedstawiające tylko kilka faz zamieszkania bez kolejnej następczości mogą być umieszczone w odpowiednim okresie na mocy chronologii względnej dopiero po osiągnięciu przez archeologa poprawnej stratyfikacji. Dwie groty: Mughâret et-Tabun i Mughâret el-Wâd, zbadane przez Garrod, dostarczyły najwięcej materiałów świadczących o dłu-

giej kolejności stratyfikacyjnej. W Tabun stratyfikacja rozciąga się od dolnego (wczesnego) paleolitu (za wyjątkiem jego faz najwcześniejszych) aż do późnych faz średniego paleolitu. Co więcej, stratyfikacja groty Tabun jest kontynuowana w grocie Wād, poczynając od ostatnich faz średniego paleolitu poprzez górny (późny) paleolit i mezolit do neolitu z możliwością pewnej przerwy tylko w epipaleolicie.

Obie więc grotki razem zawierały materiał ze wszystkich niemal okresów kulturowych. Wczesne fazy dolnego paleolitu odpowiadające kulturze abbewilskiej i wczesnej aszelskiej, których brak w obu grotkach Karmelu, zostały również odkryte w Palestynie, ale nie w kolejności stratyfikacyjnej. Z grot Karmelu wydobyto m. in. kilkanaście szkieletów ludzkich typu neandertalskiego ze średniego i górnego paleolitu. Analiza stratyfikacji i zawartych w niej wyrobów kamiennych oraz budowy grobowców, za wyjątkiem dwu najwcześniejszych warstw, wskazujących na związki z Egiptem, wykazała, że człowiek okresu paleolitycznego w Palestynie miał powiązania kulturowe raczej z Europą, a nie z Afryką. Szczególnie zaś w okresie średniego paleolitu typ człowieka przypominał bardzo blisko *Homo neandertallensis* w Europie, bezpośredniego poprzednika *Homo sapiens*¹⁷.

René Neuville w r. 1934 wykopał w grocie Gebel Qafsa, 3 km na południe od Nazaretu, cztery czaszki człowieka starszego od neandertalczyka.¹⁸

Wykopaliska w Tell es-Sultan (Jerycho), rozpoczęte przez Niemców E. Sellina i C. Watzingera w 1908—1909, zostały podjęte na nowo w r. 1929 przez Garstanga. Chodziło mu głównie o ustalenie dokładnej daty zniszczenia Jerycha przez Jozuego. Jeden z murów uległ katastrofalnemu zburzeniu (por. Joz 6, 20), zatem — według Garstanga — musiał to być mur Jozuego. Ale na podaną przez niego chronologię (ok. 1385 przed Chr.) nie wszyscy się zgadzali, np. H. Vincent opowiedział się za późniejszą datą (ok. 1200 przed Chr.), toteż by rozwiązać dyskusyjny problem Kathleen Kenyon przeprowadziła dalsze wykopaliska na Tell Sultan w 1952—1958 r., — w których dowiodła, że ostatnia faza chananejska miasta, możliwie bliska czasom Jozuego, uległa prawie całkowitej erozji z powodu wichrów i deszczów, a mur przypisywany Jozuemu przez Garstanga i Vincenta pochodzi ze środkowego brązu I i jest prawie 800 lat wcześniejszy niż czasy Jozuego. Na razie więc nie udało się archeologom odkryć muru Jozuego na tym tellu.¹⁹ Jednak Tell es-Sultan, jak się okazało z tych wykopalisk, ma pierwszorzędne znaczenie dla prehistorii, o czym jeszcze będzie mowa poniżej. Już Garstang, kontynuując tutaj swoje wykopaliska w 1935—1936 r., odkrył pod warstwami miasta z epoki brązu osiedle z epoki neolitycznej przedceramicznej²⁰.

Wykopaliska w Samarii, zaprojektowane przez połączone organizacje brytyjskie: *Palestine Exploration Fund*, *The British Academy* i *British School of Archaeology* oraz uniwersytety: amerykański — *Harvard Uni-*

versity i izraelski — *Hebrew University*, zostały przeprowadzone przez J.C. Crowfoota w 1931—1935 r. Były one kontynuacją poprzednich prac Reisnera w tym mieście. Dzięki postępowi w datowaniu ceramiki w ostatnich dwudziestu latach i dalszym badaniom Crowfoota w Samarii, można było skorygować pewne, nieuniknione dawniej, błędy Reisnera. I tak datę okrągłych wież wokół miasta obniżono o prawie 500 lat w stosunku do czasów hellenistycznych zamiast izraelskich; kolumnadę „herodiańską” przeniesiono na 3—4 w. po Chr.; okazało się, iż sławne *ostraka* (70 zapisanych skorup) datowane przez Reisnera na 9 w. przed Chr., pochodzą z 8 w. przed Chr. Doszły jeszcze nowe *ostraka* i zbiór przedmiotów z kości słoniowej z 9 lub 8 w. przed Chr., prawdopodobnie z pałacu Achaba. W ostatecznym wyniku wykopalisk stwierdzono, że Samaria była zamieszkała bez przerwy: od czasu jej założenia przez Omriego na początku 9 w. przed Chr. aż do okresu bizantyjskiego włącznie. Szczegółowo zbadano izraelską dzielnicę królewską oraz fort hellenistyczny i rzymską świątynię, które to budowle stanowiły kolejne fazy miast²¹.

Twierdza Lakisz, poszukiwana najpierw przez Petriego na Tell el-Hesi, została później zidentyfikowana w Tell-ed-Duweir w Szefeli, 24 km na zachód od Hebronu. W latach 1933—1938 wykopaliska na Tell Duweir prowadził Anglik, J. L. Starkey z ramienia *The Welcome-Marston Archaeological Expedition* aż do czasu zamordowania go przez bandytów w styczniu 1938 r.; następnie kontynuowali je C. H. Inge i L. Harding. Prace nie objęły całego tellu jak to początkowo zamierzano, lecz ograniczały się do wierzchnich warstw okresu hellenistycznego, perskiego i Podzielonego Królestwa (środkowego żelaza). Głębsze warstwy zbadano tylko częściowo, dokonując wcięcia w boku tellu. Przeszukano też pobliskie grotty, grobowce i doły na odpadki miejskie. Człowiek żył tu w jaskiniach jeszcze w kalkolicie i we wczesnym brązie, poczem powstało obok osiedle, a jaskinie zostały przeznaczone na cmentarzyska, które służyły miastu w celach grzebalnych przez długi czas, poczynając od przejściowej fazy wczesnego brązu IV aż do późnego brązu. Na te okresy przypada największy rozkwit miasta. Już w środkowym brązie miasto otaczała fosa i gruby taras z ubitej ziemi. U stóp tarasu w okresie późnego brązu stała świątynia, która trwała od 15—13 w. przed Chr. Miasto zostało ostatecznie zburzone przez Babilończyków w r. 587 przed Chr., a w jego zgliszczach znaleziono ponad dwadzieścia sławnych dziś *ostraka* z Lakisz, pisanych w przeddzień upadku Jerozolimy i całego królestwa judzkiego. Obecnie więc nie ulega wątpliwości, że w dzisiejszym Tell ed-Duweir znajdowało się dawne biblijne Lakisz²².

Wykopaliska w Beth Szean trwały 13 lat, od 1921 do 1933 r., kierowane kolejno przez doskonale wyszkolonych archeologów: C. S. Fishera, Alana Rowe'a i O. M. Fitzgeralda z uniwersytetu Pensylwania. Odkryto szereg kolejnych faz warowni i fortyfikacji egipskich z 14—12 w. przed Chr., a w nich kilka egipskich steli oraz pewne sanktuaria chananejskie,

na miejscu których stanęła potem świątynia hellenistyczna, a jeszcze później kościół bizantyjski. Sondáže Fitzgeralda do dna *tellu* stwierdziły istnienie dalszych, jeszcze starszych *strata* z epoki brązu i kalkolitu aż do połowy czwartego tysiąclecia. Mieszkania w najniższych warstwach kalkolitycznych były drażone w lessie, podobnie jak w Tell Abu Matar. W wyższych warstwach kalkolitycznych i wczesnego brązu zanotowano przejście do życia miejskiego. Odnaleziono także większą ilość ceramiki i grobowców z wszystkich okresów od wczesnego brązu do okresu bizantyjskiego.²³

W Tell el-Fûl (Gibea lub Gabaa, stolica Saula), 5 km na północ od Jerozolimy, przeprowadził wykopaliska w latach 1922—1923 oraz 1933 r. W. F. Albright. Odkryto fortecę, która miała cztery fazy istnienia w epoce żelaza I (wczesnego: okres filistyński, czasy Sędziów, Saula, Dawida i Salomona).²⁴

Amerykańska Szkoła do Badań Wschodnich (*The American School of Oriental Research in Jerusalem*) z chwilą, gdy jej dyrekcję objął wybitny archeolog, W. F. Albright, podjęła szereg długotrwałych i zakrojonych na szeroką skalę wykopalisk: w Tell en-Nasbeh (Mispah), na północ od Jerozolimy w 1926—1935 r. pod kierownictwem W. F. Bado; w Tell Beit Mirsim (Kiriath-Sepher lub Debir), na północ-zachód od Hebronu, w latach 1926—1932 pod kierownictwem samego Albrighta i M. G. Kyle; w Beth-Szemesz, na zachód od Jerozolimy, w latach 1928—1933 pod kierunkiem Elihu Granta. Z mniejszych wykopalisk przeprowadzonych przez Amerykanów można wymienić: Beth-Sur (2 Krn 11, 7; 1 Mach 4, 60; 6, 7), dzisiejsze Khirbet et-Tubeqa, 8 km na północ od Hebronu²⁵ i Bethel (Rdz 12, 13; 28; etc), dzisiejsze Beitin, 17 km na północ od Jerozolimy; wykopaliska Albrighta w 1927 i 1934 r.; Esion-Geber, port Salomona, dzisiejsze Tell el-Khuleyfeh nad Zatoką Akaba, gdzie po sporządzeniu dokładnych pomiarów topograficznych Transjordanii w latach 1933—1937 przez Nelsona Gluecka prowadził wykopaliska w 1937—1940 r. sam Glueck.

Tell en-Nasbeh (Mispah) został całkowicie zbadany między 1926—1935 przez W. F. Bado z ramienia *Palestine Institute of the Pacific School of Religion*, (Berkeley, Kalifornia), lecz niewiele tam znaleziono ze starszych okresów poza grobowcami z okresu wczesnourbanizacyjnego, ceramikę i resztkami budowli z czasów wczesnego żelaza. Główna siedziba *in situ* powstała dopiero w 11 w. przed Chr. (czasy Sędziów), największe znaczenie odgrywała w okresie monarchicznym, lecz straciła je już po wygnaniu babilońskim²⁶. Tell Beit Mirsim (Kiriath-Sepher? Debir?), 18 km na północ-zachód od Hebronu, dzięki kompletnym badaniom W. F. Albrighta, który osobiście kierował wykopaliskami w 1926—1932 r., nabrał wielkiego znaczenia w archeologii Palestyny, mimo że nie znaleziono tam niczego nadzwyczajnego. Wartość tych wykopalisk polega na dokładnym ustaleniu kolejnych faz zamieszkania na *tellu* od końca trzeciego tysiąclecia do 588 r. przed Chr. oraz staranności, z jaką zbierano, badano i publikowano

ceramikę ze wszystkich okresów. Służyła ona odtąd jako kryterium porównawcze dla innych archeologów. Najważniejsza siedziba na *tellu* należała do późnej fazy wczesnego brązu III, ale od tego czasu wzgórze było stale zamieszkałe aż do środkowego brązu, kiedy to miasto zostało zburzone i opuszczone, leżąc w ruinach przeszło 150 lat. Dopiero w okresie późnego brązu, w drugiej połowie 15 w., *situs* został zajęty ponownie. Dalsze zburzenia miasta na *tellu* zanotowano również na przełomie późnego brązu i wczesnego żelaza, ale *situs* nigdy już nie został opuszczony i prawie nie było przerwy w zamieszkiwaniu. Z późniejszych najważniejsze jest *stratum* z okresu monarchicznego (10—5 w. przed Chr.), przedstawiające najlepiej zachowane miasto Judei z dotychczas odkopanych: kilkadziesiąt domów, ich urządzenia, posagi, naczynia, skarabeusze, lampki — wszystko to daje jasny obraz życia w Judei w czasach od Izajasza (8 w. przed Chr.) do Jeremiasza (7/6 w. przed Chr.).²⁷

Beth-Szemesz (Tell Ain Shema w Wadi Soreq, 24 km na zachód od Jerozolimy) było już częściowo rozkopane w 1910—1912 r. przez Anglika Duncana Mackenzię²⁸. Jednak wykopaliska na szeroką skalę zostały tu przeprowadzone w 1928—1933 r. przez Amerykanina Elihu Granta. Najniższe *strata* sięgają środkowego brązu, ale kolejność stratyfikacyjna jest dobrze zachowana dopiero od późnego brązu do wczesnego żelaza. Wykopaliska te rzuciły wiele cennego światła na okres osiedlania się Izraelitów po zdobyciu Ziemi Obiecanej w 12—9 w. przed Chr.²⁹

Bethel (Beitin), podobnie jak Ai, to miejscowość związana z okresem patriarchów (18—17 w. przed Chr.). Dlatego wykopaliska prowadzone tutaj przez Albrighta w 1934 r., mają szczególne znaczenie dla historii biblijnej. Tylko niewielka część *tellu* została zbadana. Osiedle *in situ* powstało w okresie przejściowym od wczesnego do środkowego brązu i trwało prawie do końca późnego brązu. Według prof. Albrighta Bethel i pobliskie Ai (3 km na wschód od Bethel) były osiedlami alternatywnymi, wzajemnie się dopełniającymi, ponieważ fazy zamieszkiwania na obu *situs* rzadko występują jednocześnie. Bethel było miastem szczególnie dobrze zbudowanym w okresie późnego brązu, w końcu którego, tj. w 13 w. przed Chr., zostało nagle zniszczone przez pożar. Przyjmuje się, że dokonali tego Izraelici podczas zdobywania Ziemi Obiecanej. Nowa ludność, która osiedliła się w Bethel, miała biedniejszą i odrębną kulturę od poprzedniej. Byli to prawdopodobnie Izraelici. Miejscowość została ostatecznie zburzona w 6 w. przed Chr.³⁰

Bardzo cenione były w archeologii Palestyny wykopaliska w Teleilat el-Ghassul, w południowej części doliny Jordanu, niedaleko Morza Martwego, przeprowadzone w 1929—1938 r. przez OO. Jezuitów z Papieskiego Instytutu Biblijnego w Rzymie, kierowane najpierw przez O. A. Mallonę, później przez OO. Koeppela, Mahana i Murphy'ego. Dzięki nim lepiej poznano wysoką kulturę kalkolityczną z czwartego tysiąclecia przed

Chr., o której świadczą: piękna ceramika i cenne kolorowe freski o doskonałej symetrii³¹.

Pustynny i egzotyczny Negeb (Negew) okazał się również terenem ciekawych odkryć. „The Colt Expedition”, wyprawa kierowana przez H. Dunscombe i T. J. Colina Baly, zbadała w latach 1933—1938 cztery dawne osady: Sbeitah (Subeta), Auja el-Hafir (Nessana), Khalasah (Elusa) i Abdeh (Eboda), położone między Beerszeba i Kadesz-Barnea. Stwierdzono ciekawy fakt, że miasta te nie rozwijały się równocześnie, jak to zakładali poprzedni badacze, lecz ich znaczenie zmieniało się w różnych fazach rozwojowych. Największą sensację wywołało odkrycie w Nessanie znacznej ilości greckich i arabskich papirusów z 6 i 7 w. po Chr.³²

Prawie w tym samym czasie oprócz Anglików i Amerykanów również archeolodzy innych narodowości prowadzili szereg mniejszych, ale ważnych wykopalisk: Niemcy: P. E. Mader w 1926—1927 r. — Râmet el-Khâlîl (Mamre) koło Hebronu; H. Steckweh w 1934 r. — W Tell el-Balâta (Sychem) koło Nablus; Duńczycy w 1926 i w 1929 r. — w Szilo (Shiloh) 25 km na północ od Jerozolimy; Francuzka Judith Marquet Krause w 1933—1934 r. w et-Tell Ai, 16 km na północ od Jerozolimy³³.

Wykopaliska w Tell Abu Hawam, u stóp góry Karmelu, przeprowadził w 1932—1933 r. R. W. Hamilton z Palestyńskiego Departamentu Starożytności. Odkryto *strata* z późnego brązu i epoki żelaza aż do 5 w. przed Chr.³⁴

Dużym zainteresowaniem cieszyły się wykopaliska B. Maislera w Szeik Abreik (Beth Szearim koło Nazaretu), prowadzone systematycznie od 1936—1940 r. Znaleziono ważne cmentarzysko izraelskie z 3 i 4 w. po Chr. z mnóstwem inskrypcji i malowideł w grobowcach oraz synagogę z początku 4 w. po Chr.³⁵ Począwszy od 1953 r. przez kilka lat prowadził tam dalsze badania N. Avigad, odkrywając nowe grobowce, sarkofagi i inskrypcje w jęz. hebrajskim, aramejskim i greckim, które wykazywały, że Beth Szearim stało się stopniowo sławnym centrum grzebalnym, a kolonia żydowska w tej okolicy galilejskiej była silnie zhellenizowana³⁶.

Jedno z największych wykopalisk w Palestynie przeprowadzono w Megiddo. Jak już wspomnieliśmy wyżej, dwaj Niemcy: Sellin i Schumacher przeprowadzili pierwsze prace *in situ* w latach 1898—1905. Ale dopiero amerykańska wyprawa J. Breasteda z *Oriental Institute of Chicago*, zakrojona na wielką skalę, w 1925—1939 r. zdołała lepiej zbadać ten olbrzymi tell. Pracą kolejno kierowali: C. S. Fisher (1925—1927), P. L. O. Guy (1927—1935) i G. Loud (1935—1939). Pierwotnym zamiarem było rozkopanie całego tellu warstwa po warstwie. Lecz taki projekt okazał się zbyt kosztowny nawet dla Instytutu Orientalnego w Chicago, toteż jedynie pięć warstw, zawierających materiał z okresu 1060—350 r. przed Chr. zdjęto całkowicie i usunięto poza tell. Dalsze wykopaliska były prowadzone tylko na pewnych odcinkach, ale zaledwie w jednym miejscu dokopa-

no się na większej przestrzeni do gruntu naturalnego w kształcie prostokąta 40×25 m.

W najniższych warstwach stwierdzono fazy zamieszkania już od wczesnego brązu. Znalaziono wielką ilość grobów ze wszystkich okresów aż do późnego żelaza i masę przedmiotów z kości słoniowej. Najbardziej interesującym okryciem w Megiddo są liczne stajnie królewskie z czasów Salomona i późniejszych królów izraelskich mieszczące 400 koni³⁷. Chociaż wyprawa z Chicogo nie oszczędziła wydatków i była obsadzona przez dobrych epigrafików, to jednak nie im lecz pewnemu pasterzowi przypadło w udziale najważniejsze znalezisko *in situ*; w dwadzieścia lat później (w 1956 r.) znalazł on przypadkowo tabliczkę zawierającą fragment o potopie z babilońskiego eposu Gilgamesza, paralelny do Rdz 7, 6. Fragment mówi o śmierci Enkidu i znajduje się obecnie w Muzeum Izraelskim.³⁸

Ważne wykopaliska w Kh. Kerak (Beth-Yerah, „Miasto Księżycowe”), położonym na południowym brzegu Jez. Genezaret, tuż na zachód od Jordanu, przeprowadzili z ramienia *Jewish Palestine Exploration Society* w 1944—1955 r. M. Stekelis, B. Maisler-Mazar, M. Avi-Yonah, P. L. O. Guy i Bar-Adon. Rozciągnięte na przestrzeni 1 km w pobliżu brodu na Jordanie, przez który prowadziła jedyna z dróg łączących Palestynę z Syrią, miasto miało wielkie znaczenie strategiczne i handlowe. *Situs* był stale zamieszkiwany od późnego kalkolitu (od ok. 3400 przed Chr.) i do środkowego brązu. Odkryto szczątki olbrzymiej budowli z ośmiu okrągłymi pomieszczeniami (może śpichlerz?) i wielką ilość ceramiki z wczesnego brązu III, znanej odtąd jako „ceramika Khirbet Kerak”, oraz wiele domów mieszkalnych, a także zakład garncarski ze środkowego brązu I i szereg grobowców ze środkowego brązu II. Niestety, prawie podczas całego okresu starotestamentalnego *situs* był opuszczony. Dopiero w okresie hellenistycznym powstało tutaj nowe miasto z wykwintnymi domami i silnymi fortyfikacjami. Z okresu rzymskiego zachowały się ruiny fortecy i wielkiego kąpieliska.³⁹

III. OKRES NEOIZRAELSKI. UDOSKONALONA METODA STRATYGRAFICZNA

W r. 1948 po wygaśnięciu mandatu brytyjskiego Palestyna została podzielona na dwie części: arabską, stanowiącą królestwo haszemickie i izraelską — państwo Izrael. Nastąpiły czasy mniej sprzyjające pracom archeologów, którzy musieli teraz pokonywać dużo trudności w uzyskiwaniu zezwoleń odpowiednich władz na prowadzenie wykopalisk.

Wprawdzie zainteresowanie archeologią swego kraju wśród Żydów obudziło się już wcześniej, z chwilą założenia Uniwersytetu Hebrajskiego w 1925 r., ale brak im było wyszkolonych archeologów. Wyjątek stanowił E. L. Sukenik (1889—1955). Urodził się w Polsce, skąd wyemigrował do Palestyny w 1912 r. Sukenik był pierwszym Żydem, który całko-

wicie poświęcił się archeologii. Od sławnych archeologów chrześcijańskich, działających w Palestynie w okresie międzywojennym, nauczył się nowoczesnej techniki wykopalisk i zdobył wszechstronną wiedzę archeologiczną. Wystarczy wspomnieć, że niezależnie od innych kompetentnych archeologów Sukenik poznał się na wartości manuskryptów z Qumran⁴⁰. Brał czynny udział w wielu badaniach, między innymi w Samarii, Tell Jerisheh, Beth-Alpha, Hederah (na Nizinie Szaron) i w Jerozolimie, ale najważniejszym jego przedsięwzięciem były prace dotyczące żydowskich synagog i grobowców w Palestynie i w diasporze. W tej dziedzinie stał się wielkim autorytetem. Dzięki jego poszukiwaniom podwoiła się liczba odkrytych inskrypcji cmentarnych okresu herodiańskiego i apostołskiego (30 przed Chr. — 70 po Chr.) Także wiedza o synagogach została bardziej uściślona, zwłaszcza dzięki wykopaliskom w Beth-Alpha, El-Hammeh i Talpiot oraz przebadaniu dawniej odkrytych synagog w Palestynie i Grecji⁴¹, co pomogło ustalić wyraźny podział między wczesnymi synagogami — z 2 i 3 w., a późniejszymi — z 4 i 5 w.

Z innych wykopalisk największy rozgłos zyskały jego prace w Jerozolimie, dotyczące położenia trzeciego muru (Heroda Agrypy I, z 41—44 r. po Chr.). W swoich badaniach Sukenik doszedł do wniosku, że trzeci mur nie biegł po linii obecnego muru Sulejmana (jak to twierdził H. Vincent), lecz bardziej na północ od tej linii (jak to sugerował Robinson już w 1838 r.)⁴². Położenie trzeciego muru do dziś nie jest rozstrzygnięte, ale Albright,⁴³ a za nim wielu innych, przychylają się raczej do jego opinii. Sukenik wykładał archeologię na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie od 1935 r. aż do śmierci w 1953 r. Jego syn Ygel Yadin poszedł śladami ojca i jest obecnie jednym z czołowych archeologów Palestyny, zwłaszcza dzięki sławnym odkryciom w Hasor (1955—1958) i w Masada (1963—1965 r.), o których będzie mowa niżej.

W okresie neoizraelskim, wraz z podjętymi na nowo pracami w Jerychu (1952—1958 r.) przez Angielkę Kathleen Kenyon, dotarła do Palestyny nowa metoda wykopalisk stratygraficznych, stosowanych już od kilkunastu lat w niektórych krajach Europy. W Palestynie zaś dotychczas używano metody stratygraficznej w ten sposób, że każdy *tell* był dzielony na odpowiednie *strata* według fundamentów budowli i poziomu ulic danej fazy zamieszkania wyraźnie różnej od tej, jaka istniała przed nią lub po niej. Zwykle mierzono w wielu punktach wysokość warstwy, a jeśli gdziekolwiek nasuwały się wątpliwości, do którego stratum przypisać jakieś pokłady (ang. *deposits*) ziemi wypełniające wolne przestrzenie między budynkami, wówczas ceramika znaleziona w tych pokładach decydowała o przynależności pokładu do danego *stratum*, tam zaś gdzie tej ceramiki było brak i kryterium ceramiczne nie mogło być zastosowane, przypisanie do warstwy dokonywało się (mniej lub bardziej sztucznie) na podstawie absolutnej wysokości pokładów.

Nowa metoda stratygraficzna wychodząc z założeń zaczerpniętych

z geologii głosi, że solidnej wiedzy o stratyfikacji jakiegoś *tellu* nie można osiągnąć przez poziome ścinanie go, jak się kroi np. chleb, gdyż wtedy nieuchronnie zaniedbuje się pokłady międzybudowlane; prawdziwy charakter różnych pokładów poznać można dopiero wówczas, jeśli się je studiuje także w *sekcjach* (profilach) pionowych⁴⁴. W tej metodzie bierze się więc poważnie pod uwagę również trzeci wymiar w wykopaliskach. Słabym punktem starej metody stratygraficznej była zawsze niedokładność w określeniu górnej i dolnej granicy poziomu danego *stratum*; w nowej natomiast te granice są dokładnie określone. Stąd opisy znalezisk, (np. jakieś steli czy szkatuły): „2 m na wschód od płd-wschodniego narożnika fundamentu świątyni”, występujące często w dawnych sprawozdaniach z wykopalisk, są niedokładne, ponieważ zostawiają pewną próżnię między wymienionymi przedmiotami. Tymczasem pozostałości dawnych siedzib ludzkich nie składają się jedynie z ruin budowli, między którymi zostały wolne przestrzenie, lecz zawsze wypełniają je złoża ziemi powstałe z różnych przyczyn. Tylko przecięcia (*sekcje*) pionowe w kilku miejscach poprzez *strata* pokazać mogą w *sekcjach* (profilach) dokładny kierunek i układ pokładów ziemi w wolnych przestrzeniach i umożliwić zaliczenie ich do odpowiedniego *stratum*. Prawdziwa stratygrafia musi się więc opierać również i na analizie pokładów wypełniających wolne przestrzenie w *stratum*, a nie tylko na chronologicznym zestawieniu znalezionych materiałów. Dlatego nowocześni archeolodzy stawiają przeważnie w miejscu wykopalisk wąski, zwykle metrowej szerokości pas ziemi nienaruszonej, który w trakcie kopania i znoszenia warstw po obu jego stronach pozostaje na kształt grubego muru (ang. *baulk*, franc. *banquette*, ameryk. *catwalk*) i ukazuje obrazowo na obu swoich bokach kolejne warstwy, jakie się złożyły na wzrost *tellu*. Rzecz zrozumiała, że plany i rysunki sekcji pionowych *tellu*, zaniedbywane w starej stratygrafii, uważa się w nowej metodzie za równie ważne jak plany horyzontalne; dlatego są z taką samą dokładnością sporządzane przez specjalistów⁴⁵. Tam, gdzie w dawnych wykopaliskach usunięto tylko część *stratum*, poprawienie chronologii w oparciu o nowe metody jest jeszcze możliwe, natomiast w przypadku zniesienia całego *stratum*, jak np. kilka wierzchnich warstw w Megiddo i w Beth-Szean, taka szansa wydaje się stracona na zawsze. Na szczęście większość siedzib palestyńskich uniknęło „gruntownych” wykopalisk tylko dlatego że były one zbyt kosztowne.

Oprócz wcześniej stosowanych kryteriów: architektonicznego i typologicznego istnieją jeszcze dwa nowoczesne sposoby sprawdzenia i korygowania znalezisk dawniej opublikowanych: przez zestawienie z dobrze datowanymi przedmiotami albo przez powtórzenie wykopaliska w danym *situs*. G. E. Wright próbował tej ostatniej metody w Sychem (1957—1958) i w Megiddo (1956 r.) by poprawić wcześniejsze problematyczne wyniki E. Sellina (1926—1927), odnoszące się do „domu Baala-

-Boga Przymierza" i podobnej budowli, zwanej „świątynią”, odkrytej przez Amerykanów w Megiddo (1925—1939). Niezupełnie mu się to udało, ponieważ większość pokładów ziemi wewnątrz i na zewnątrz budowli została wówczas usunięta i w ten sposób ważne świadectwa zostały zniszczone⁴⁶. K. Kenyon udało się odtworzyć historię Jerycha przy pomocy pierwszej metody, t.j. przez zastosowanie nowoczesnej wiedzy datowania ceramicznego do poprzednich sprawozdań Garstanga z 1930—1936 r.⁴⁷ Podobne próby odtworzenia dawno rozkopanych sztucznych wzgórz podejmują obecnie i inni archeolodzy w Palestynie.

W wyniku zastosowania nowej stratygrafii i techniki oraz ulepszenia metod datowania ceramiki wykopaliska, których opis zostanie podany niżej, mają większą wartość niż poprzednie, a ich rezultaty są bardziej wiarygodne.

Tirsa.

Zaraz po drugiej wojnie światowej (w 1946 r.) Francuzi rozpoczęli długotrwałe wykopaliska w Tell-el-Far'ah (Tirsa), około 10 km na północ od Nablus, którymi przez dziesięć lat kierował wybitny biblista i archeolog, dominikanin R. de Vaux, wówczas rektor École Biblique do St. Etienne w Jerozolimie. Stratyfikacja *tellu*, ustalona głównie na podstawie znalezionej ceramiki, sięga kalkolitu, choć ta epoka nie jest tu reprezentowana przez żadne budowle. Szczególnie ostatnia faza w kalkolicie, ciągle jeszcze wczesnourbanizacyjna, dostarczyła wielkiej ilości grobowców i ceramiki. Pierwsze zabudowania *in situ* datowane są dopiero na początek wczesnego brązu, poczem powstaje miasto, które we wczesnym brązie II otoczono grubym murem. Za wyjątkiem przerwy w środkowym brązie I, miejsce to — jak się wydaje — było zamieszkiwane przez cały czas i odgrywało ważną rolę aż do końca okresu żelaza I; potem nagle utraciło swoje znaczenie. Nie dokończona budowla z końca tego okresu wskazuje chyba na czasy Omriego (884—873 przed Chr.), który w 878 r. przed Chr. zdecydował przenieść swoją stolicę z Tirsy do Samarii, już w trakcie rozpoczętej budowy nowego pałacu królewskiego. Jak wykazał R. de Vaux, król Omri rzeczywiście przeniósł swoją stolicę z Tirsy do Samarii w tymże roku, zostawiając *in situ* fundamenty swego niedokończonego dzieła (3 Krl 16, 23—25). Po przerwie trwającej około 50 lat ludność znowu zaczęła się osiedlać w Tirsa. W drugiej połowie 9 w. powstało małe miasteczko, istniejące aż do czasów zburzenia go przez Asyryjczyków w 722 r. przed Chr.⁴⁸

Tulul Abu el-Alajiq

W wykopaliskach w Tulul Abu el-Alajiq (Jerycho herodiańskie) w 1950—1951 r., prowadzonych kolejno przez J. L. Kelso i J. B. Pritcharda, znaleziono dobrze zachowane fragmenty architektoniczne trzydziestosześciorokowego pałacu w stylu Heroda Wielkiego⁴⁹.

Dibon

W starożytnej stolicy Moabu w Dibon (dziś Dhiban w pobliżu rzeki Arnon), gdzie w 1868 r. została znaleziona sławna Stela Meszy, przeprowadzili wykopaliska (w 1950—1956) Amerykanie: F. V. Winnett i A. D. Tushingham. Między innymi odkryto *stratum* ze środkowego żelaza, a w nim gruby mur z czasów króla Moabu, Meszy (9 w. przed Chr.)⁵⁰.

Qasila

Wykopaliska w Tell Qasila, w pobliżu ujścia rzeki Yarqon, przeprowadził w 1948—1951 r. B. Maisler-Mazar z ramienia Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie. Odkryto *strata* z czasów: od wczesnego żelaza do okresu hellenistycznego. Szczególny rozkwit osiedla zaznaczył się najpierw za Salomona (10 w. przed Chr.), a później podczas dominacji perskiej (6—4 w. przed Chr.). Maisler uważa, iż mieszkańcy Qasili zostali zaangażowani przez Salomona do holowania drzewa cedrowego z Jafy (dokład dowożono je statkami z Libanu) tratwami brzegiem morza, a dalej rzeką Yarqon w głąb łądu (por. 2 Krn 2, 16; Ezd 3, 7).⁵¹

Jerycho

Właściwie pierwsze wykopaliska w Palestynie całkowicie nową metodą stratygraficzną przeprowadziła dopiero K. Kenyon w 1952—1958 r. na Tell es-Sultan (Jerycho) z ramienia *British School of Archeology in Jerusalem* i szeregu innych organizacji patronujących przedsięwzięciu. W wyniku swoich badań Kenyon obaliła opinię Garstanga (1930—1936) o istnieniu tzw. „muru Jozuego” w okresie późnego brązu, wykazując na podstawie starannych wykopalisk, że prawie wszystkie ślady miasta w późnym brązie (jedynie możliwy czas Jozuego) zostały zniszczone przez erozję. Ponadto dzięki swym wykopaliskom dowiodła, że Jerycho jest najstarszym miastem na świecie spośród dotąd odkopanych. Osiedle w Jerychu sięga bowiem epoki mezolitycznej, tj. około 8000 lat przed Chr. Z tego osiedla już w przedceramicznym neolicie, około 6500 lat przed Chr., rozwinęło się miasto zamieszkiwane kolejno przez dwie odrębne rasy ludzi. Również w ceramicznym neolicie dwa razy pojawiła się nowa ludność na tym tellu, co prawdopodobnie za każdym razem było związane z przerwą w zamieszkiwaniu. Od końca czwartego tysiąclecia wzgórze było stale zajęte na siedzibę, która uległa zniszczeniu około 1580 r. przed Chr. Wydaje się, że około 1400 r. przed Chr. osiedliła się tutaj jakaś nowa ludność, ale z tego okresu prawie nic nie ocalało⁵².

Jerozolima

Najtrudniejsze do przeprowadzenia były zawsze wykopaliska w Jerozolimie, gdyż miasto to w przeważnej części leży na tym samym co dawniej miejscu, a trudno kopać pod domami, w których obecnie jeszcze

mieszkają ludzie (podobnie jak w Nebi Yuni koło Mosulu w Mezopotamii, zajmującym część osady dawnej Niniwy). Z tego też względu to najważniejsze dla Biblii miasto nie doczekało się nigdy wykopalisk na wielką skalę, choć od dawna podejmowano tu mniejsze prace badawcze. Zanim przejdziemy do omówienia badań w okresie neoizraelskim, przyjrzyjmy się dotychczasowym pracom archeologów w tym mieście.

Pierwsze wykopaliska w Jerozolimie podjęła brytyjska organizacja *Palestine Exploration Fund* kierowana przez Charlesa Warrena w 1867—1870. Zbadał on mury otaczające pld-wschodnią stronę esplanady meczetu Omara, który — zdaniem wszystkich — leży dokładnie w tym samym miejscu, co kolejne dawne świątynie izraelskie: Salomona, Zorobabela i Heroda W., oraz zweryfikował tunel Ezechiasza (ok. 715—687 przed Chr.) i jego wylot Siloe, a potem wyniki swych badań starannie opublikował⁵³.

Francuz Clermont-Ganneau przy okazji robót miejskich, połączonych z przekopami, odkrył część starego muru obronnego Jerozolimy⁵⁴. Niemiec Guthe w (1880—1881) poczynił sondáže na Ofelu, poczynając od Birket el-Hamra aż do Ain Sitti Mariam⁵⁵. W r. 1880 została odkryta sławna inskrypcja hebrajska Siloe z czasów Ezechiasza na wewnętrznej ścianie u wylotu tunelu do sadzawki Siloe.⁵⁶ C. Schick zbadał w latach 1886—1890 znaczną część podziemnego kanału-tunelu Ezechiasza na Ofelu oraz źródło Gihon. Bliss i Dickie (1894—1897) kopali we wschodniej i południowej, najniższej części wzgórza Ofelu i wykryli mur (obwodowy — jak twierdzili — z czasów Heroda W.) oraz szczątki kościoła bizantyjskiego⁵⁷. Parker w r. 1909—1911 poczynił wiele wstępnych badań tuneli podziemnych na Ofelu — w poszukiwaniu grobu Dawida, którego jednak nie znalazł, odkrył natomiast szereg kanałów, należących do systemu wodnego źródła Gihon⁵⁸. R. Weil (1913—1914) odnalazł fragmenty szeregu fortyfikacji⁵⁹.

W celu rozwiązania problemów historycznych miasta jebuzyckiego i Dawidowego na Ofelu, R. A. S. Macalister⁶⁰ (1923—1925) i J. W. Crowfoot⁶¹ (1927) podejmowali wykopaliska w centrum wzgórza, w pobliżu obecnych średniowiecznych murów Jerozolimy. Zostały przez nich znalezione pewne fragmenty architektoniczne, prawdopodobnie należące do systemu fortyfikacyjnego, oraz pokaźnych rozmiarów brama miejska używana w okresie machabejskim. W tym samym czasie rozpoczęto zabudowę południowej części doliny Tyropeon, oddzielającej wschodnie wzgórze Ofel od zachodniego wzgórza Syjonu.

C. N. Johns z ramienia Departamentu Starożytności w Jerozolimie przeprowadził w 1934—1948 r. wykopaliska na terenie dawnego pałacu Heroda W. (obecna cytadela na wysuniętym rogu muru zachodniego). Okazało się, że starsza linia zachodniego muru Jerozolimy, biegnąca w kierunku północnym, sięgała tylko do pałacu Heroda W. oraz że mur oka-

lający od północy oba wzgórza: Ofel i „Syjon”, przedzielone niezbyt głęboką doliną Tyropeonu, pochodzi z okresu hellenistycznego. R. W. Hamilton w 1937—1938 r. zbadał teren dalej, na północ od wyżej wspomnianego muru hellenistycznego, w kierunku obecnego muru północnego i stwierdził tam największą ekspansję miasta w czasach herodiańskich i rzymskich⁶².

Ostatnio, w latach 1961—1964 R. de Vaux z dominikańskiej *École Biblique* w Jerozolimie i K. Kenyon z *British School of Archaeology in Jerusalem*, przy współpracy *Royal Ontario Museum* z USA, przeprowadzili w Jerozolimie wykopaliska na większą skalę, podejmując prace na obu historycznych wzgórzach starożytnej Jerozolimy: na wschodnim Ofelu i zachodnim Syjonie oraz w rozdzielającej oba wzgórza dolinie Tyropeon. Wyniki wykopalisk pozwoliły chyba już definitywnie rozwiązać niektóre dotychczas dyskutowane problemy związane z historią miasta.

Pierwotne osiedle, z którego pozostały tylko nieliczne ślady, sięga czwartego tysiąclecia. Najwcześniejszy mur obronny pochodzi z czasów środkowego brązu. W tym okresie istniała już siedziba o charakterze miejskim, ale niewiele z niej ocalało. W późnym brązie było to już warowne miasto, na co wskazuje zachowany do chwili obecnej system wysokich tarasów wspierających peryferyjne budowle na wschodnim, bardzo stromym zboczu Ofelu. Teraz dopiero wiadomo, dlaczego to jebuzyckie wówczas miasto oparło się atakom Jozuego w 13 w. przed Chr. i późniejszym atakom Izraelitów aż do czasów Saula (1032—1012 przed Chr.). Wiadomo że ostatecznie Dawid (1012—962 przed Chr.) około 995 r. przed Chr. zdobył Jerozolimę, wybierając ją następnie na swoją stolicę. Dawid wybudował nowe lub przebudował dawne fortyfikacje jebuzyckie. Wystawił też dla siebie pałac przy pomocy króla Tyru, Hirama. Od tego czasu Jerozolima stała się stolicą królestwa izraelskiego i centrum duchowym narodu wybranego. Syn Dawida, Salomon (962—930 przed Chr.), wybudował wspaniałą świątynię na północ od wzgórza Ofel (ok. 700 m), na nieco wyższym pagórku Moria (746 m), gdzie obecnie stoi meczet Omara i wówczas zapewne „miasto Dawidowe” zaczęło rozbudowywać się w kierunku północnym, dążąc do połączenia się ze świątynią.

Ostatnie wykopaliska wykazały, że ta ekspansja miasta nie była jednak zbyt wielka. Przez cały bowiem okres monarchiczny (środkowego żelaza), aż do zburzenia Jerozolimy w 586 r. przed Chr. przez Nabuchodonozora miasto koncentrowało się na wschodnim grzbiecie, odgrodzonym dolinami Cedronu i Tyropeonu, a nie na zachodnim, leżącym między dolinami Tyropeonu i Ge-Hinnom, zwanym później „Syjonem.” Ale nawet z zamieszkałego terenu na wschodnim wzgórzu (Ofel) pozostało niewiele ruin miejskich, mimo że okres monarchiczny trwał przeszło 400 lat. Tylko nieliczne metariały pomagają odtworzyć obraz życia mieszkańców ówczesnej Jerozolimy.

Rozwój miasta na północ i zachód, poprzez dolinę Tyropeon ku północnej części wyżej wspomnianego grzbietu zachodniego, z pagórkami „Syjonu” w środku, nastąpił prawdopodobnie już w czasach monarchii, Nehemiasza, Machabeuszów lub Heroda W.⁶³. Południowa część Jerozolimy rozwinęła się natomiast dopiero w pierwszych latach po Chrystusie i została otoczona murami miejskimi przez Heroda Agryppę I w 40—44 r. po Chr.

Po powrocie Izraelitów z niewoli babilońskiej w 536 r. przed Chr., na mocy dekretu Cyrusa i dalszego zezwolenia Dariusza w 520 r. przed Chr. świątynia i miasto zostały stopniowo odbudowane, ale murem obronnym otoczył je dopiero Nehemiasz (około 433 r. przed Chr.). Zaniechano zabudowy niższych zboczy wzgórza Ofel, o czym świadczą mury okalające miasto, które według wykopalisk biegły bliżej grzbietu pagórka. Znaleziona przez J. W. Crowfoota w 1927 r. ufortyfikowana brama, umożliwiająca wyjście na zachód ku dolinie Tyropeonu, znajdowała się właśnie w zachodnim murze, pochodzącym z tego okresu.

Zatem według najnowszych świadectw archeologii⁶⁴ taki wąski i wydłużony kształt zatrzymała Jerozolima aż do okresu machabejskiego (2 w. przed Chr.), koncentrując się przez cały czas na wchodnim grzbiecie Ofel-Moria. Wiadomo też, że północna część zachodniego grzbietu była terenem zamieszkałym w czasach Heroda W.; czy jednak rozwój miasta w tym kierunku rozpoczął się dopiero za Heroda W. (37—4 r. przed Chr.), czy też już znacznie wcześniej, tego na razie nie udało się ustalić. Z drugiej strony wiadomo teraz na pewno dzięki wykopaliskom, że południowa część zachodniego grzbietu została zabudowana i otoczona murem nie wcześniej niż za Heroda Agryppy I⁶⁵.

Tell Abu Matar

Wykopaliska w Tell Abu Matar, półtora kilometra na półd-wschód od Beerszeba, przeprowadzone przez Jean Perrot i Y. Aharoni w 1954 r., są o tyle ciekawsze, że sam pierwotny pagórek utworzony został z osadów lessu (less — cienkodrobnista, żółtawo-siwa glina), z wierzchu zaś jest pokryty aluwialnym iłem. *Situs* przedstawia tylko jedną fazę kultury kalkolitycznej, ale bardzo cenną dla archeologii, podobnie jak kultura Ghassul. We wcześniejszych trzech etapach osiedle składało się z mieszkań podziemnych, wydrążonych przeważnie w zewnętrznej warstwie iłu, czasem nawet częściowo wkopanych głębiej w spodnim lessie, na ostatnim zaś (czwartym) etapie mieszkania były już konstruowane na powierzchni ziemi⁶⁶.

Hazor

Biblijny Hazor w dolinie środkowego Jordanu, miasto położone na podwójnym wzgórzu, z których jedno jest stożkowate (*tell*), drugie płaskie (*plateau*), zostało rozkopane w 1955—1958 r. przez Y. Yadina. Nieste-

ty, nie zastosował on ulepszonej metody stratygraficznej, lecz polegał na planach sporządzonych przez mierniczych i opierał się na absolutnej głębokości warstw oraz pokładów w nich zawartych.

Według Yadina zamieszkanie na tellu datuje się od epoki wczesnego brązu i trwa aż do okresu hellenistycznego, na *plateau* zaś od środkowego brązu do końca późnego brązu. W 13 w. Hazor został zdobyty prawdopodobnie przez Jozuego i od tego czasu istniała tylko część miasta leżąca na *tellu*; *plateau* zaś, będąc zapewne doszczętnie zburzone nie zostało już potem odbudowane. Miasto miało wielkie znaczenie we wczesnym żelazie, ale dopiero w 10 w. przed Chr. zostało silnie ufortyfikowane (prawdopodobnie przez Salomona). W 730 r. przed Chr. zniszczyli Hazor Asyryjczycy, ale forteca ocalała i służyła następnym fazom miasta⁶⁷.

S y c h e m

Wykopaliska w Sychem (Szechem, Tell Balâtah) i w Megiddo prowadził w latach 1955—1964 wybitny archeolog amerykański G. E. Wright, stosując metodę zwaną *Reisner-Fisher* (odmiana metody Petriego). Zależało mu głównie na skorygowaniu wyników poprzednich wykopalisk i rozwiązanie problemu „świątyni Baala Przymierza” (*Haus des Baal Berith*) oraz podobnej budowli znalezionej w Megiddo, o czym wspomniano wyżej. W 1963 r. dołączyli do Wrighta dwaj inni archeolodzy: L. E. Toombs i P. W. Lapp. Na podstawie analizy stratygraficznej stwierdzono, że Tell Balâtah przedstawia dziesięć warstw: od 9 w. przed Chr. do ostatecznego zburzenia miasta — około 100 r. przed Chr. Najważniejsze z nich: *stratum* VII, VIII i IX z 9 i 8 w. przed Chr. zawierają trzy odrębne fazy konstrukcji budowlanych i cały system tarasów z czasów przed upadkiem Północnego Królestwa. Najstarsze ślady zamieszkania na Tell Balâtah pochodzą z kalkolitu, około 4000 lat przed Chr.⁶⁸

Wykopaliska te mimo swej dokładności nie zdołały umieścić w odpowiednim kontekście stratygraficznym budowli Baala-Berith, ani też nie rozwiązały sprawy wyjątkowych kolumn znalezionych na dziedzińcu świątynnym wśród *massebôt* i w samym sanktuarium Baal-Berith. Trzeba je raczej datować na lata 1650—1100 przed Chr. nie zaś na 8 w. przed Chr. jak sądził E. Sellin, który uważał je za bardzo wczesne okazy stylu doryckiego, spotykane dopiero od 7 w. przed Chr.

C e z a r e a

Miasto i port w Cezarei wybudował Herod W. w 9 r. przed Chr. w celu przypodobania się Rzymianom. Cezarea stała się jakby jego „rzymską stolicą”, w której propagował kulturę hellenistyczną i pogańskie rozrywki, w odróżnieniu od swojej „żydowskiej stolicy” w Jerozolimie, gdzie chciał zachować opinię ortodoksyjnego Żyda.

Spośród wielu wykopalisk w Cezarei zasługują na uwagę te, które przeprowadził Włoch A. Frova w 1963 r. Usunął on warstwę ziemi, od-

krywając teatr Heroda W., najstarszy hellenistyczny teatr w Palestynie (teatr w Dżerasz pochodzi z około 84 r. po Chr.). Urządzenia, malowidła i dekoracje teatru w Cezarei, podobnie jak w innych budowlach Heroda W. (Masada, Jerycho, Herodium) wykonane są w stylu hellenistycznym, a nie w rzymskim. Potwierdza to wcześniejszy pogląd, że Herod W. pierwszy forsował widowiska teatralne w tej części świata, która je potrzebowała⁶⁹.

Beth Szean

N. Tsori badał w 1963 r. nowo odkrytą synagogę w Beth-Szean (około 30 km na południe od Jez. Genezaret), pochodzącą z 5—7 w. po Chr. i znalazł w niej inskrypcje na tle mozaikowym podobne do odkrytych poprzednio w Beth-Alfa (ok. 7 km na zachód od Beth Szean).

Kafr Kama

Fin A. Saarisalo prowadząc wykopaliska w Kafr Kama (ok. 10 km na pld-zachód od Jez. Genezaret) w 1961—1963 r. odkrył kapliczkę — baptysterium świątyni z okresu bizantyjskiego, a w niej mozaiki i inskrypcje greckie z 6 w. po Chr.⁷⁰

Tell Abu Hawam

E. Anati w 1963 r. poczynił sondaże w Tell Abu Hawam (starożytny tell na nizinie nadmorskiej w pobliżu Haify, u stóp Karmelu) dla zbadania pozostałości z późnego brązu⁷¹. Kontynuował wykopaliska R. W. Hamiltona z 1932—1933 r.⁷² i swoje własne z 1958 r.⁷³, które ukazały, że *situs* był zamieszkanym od późnego brązu II (ok. r. 1400 przed Chr.) do końca 10 w., a po dłuższej przerwie na nowo od 7—5 w. przed Chr. Ciekawostką w tych wykopaliskach było odkrycie, że w okresie późnego brązu Morze Śródziemne sięgało do stóp pagórka Abu Hawam, a obecnie brzeg morski znajduje się około 800 m na zachód od tego *situs*. Stopniowe zamulenie morza na tym odcinku spowodowały głównie osady naniesione przez rzekę Qiszon (Cison).⁷⁴

Aszdod

W Aszdod (Azotus na Nizinie Filistyńskiej) prowadzili wykopaliska w 1962—1963 r. M. Dothan i N. D. Freedman. Zidentyfikowali oni wyraźne *strata* wszystkich okresów: od późnego brązu do czasów bizantyjskich oraz natrafili na jeszcze starsze ślady, sięgające wczesnego brązu. Według prawdopodobnej hipotezy archeologów budowę ufortyfikowanego Aszdodu i jego portu (Tell Mor nad rzeką Lakis, kilka lat temu odkopany) zainicjowali wśród Chananejczyków faraonowie z XVIII dynastii egipskiej (około r. 1560 przed Chr.) w obawie przed nawrotem Hyksosów oraz dla utrwalenia swej suwerenności wobec Syrii i Palestyny. Forteca w Aszdod była konieczna do kontrolowania wielkiej drogi nadmorskiej (*Via Maris*), łączącej Egipt z Mezopotamią. Wykopaliska do-

starczyły obfitych świadectw dla okresu późnego brązu (XVIII dynastia egipska) i fazy przejściowej aż do epoki żelaza (XIX dynastia — pojawienie się Filistynów w Palestynie.). Dość gruba warstwa pochodząca ze zniszczeń w 13 w. przed Chr. prawdopodobnie wskazuje na czasy Jozuego i okres walk o Ziemię Obiecaną. Zapewne dopiero Filistyni po zajęciu niziny nadmorskiej na początku 12 w. odbudowali Aszdod i uczynili go swoim miastem. Za tą hipotezą przemawia fakt znalezienia kilku warstw filistyńskich z 12 i 11 w. przed Chr.⁷⁵

Beerszeba

R. Gopna w związku z pracami budowlanymi w Beerszeba prowadził badania w 1962 i 1963 r. Ujawniły one istnienie warstwy z okresu żelaza II (8 w. przed Chr.).⁷⁶

Khirbet Szeik Ibrahim

Y. Aharoni w 1963 r. przeprowadził wykopaliska w Khirbet es-Szeikh Ibrahim (15 km na pół-zachód od Jerozolimy), w wyniku których okazało się, że *situs* był stale zamieszkały od epoki żelaza do okresu arabskiego. Znaleziono ceramikę z inskrypcjami.⁷⁷

Khirbet Aiyadiya

A. Bendor w 1963 r. odkrył w Khirbet Aiyadiya (Horvat Usa, około 8 km na wschód od Akko, na drodze do Safed) piękną ceramikę z kalkolitu i wczesnego brązu.⁷⁸

Tell Samak

J. Algavish w 1963 r. pracował w Tell es-Samak (Sycamina na przedmieściu Haify, w sąsiedztwie Tell Abu Hawam), gdzie znalazł ślady przemysłu perfumeryjnego z okresu perskiego oraz kościół bizantyjski.⁷⁹

Tell Tacannak

P. Lapp w 1963 r. poszukiwał w Tell Tacannak (biblijny Tacanach) fortyfikacji i instalacji miejskich z epoki brązu i żelaza, aby sprawdzić niektóre wyniki poprzednich wykopalisk E. Sellina z 1902—1904 r. Stwierdził w przeciwieństwie do opinii Sellina, że Tacanach posiadał silny system fortyfikacji tylko we wczesnym i środkowym brązie, natomiast brak go było w epokach późniejszych. Prawdopodobnie przyczynę zniszczenia murów stanowi erozja.⁸⁰

Seyl Aqlat

W latach 1959—1964 w Seyl Aqlat (Beidha koło Petra) ciekawe wykopaliska przeprowadziła Diana Kirkbride przy pomocy trzech specjalistów: H. Helbaeka — paleo-etnobotanika, zoologa D. Perkinsa i R. L. Raikesa — hydrologa. Okolica Seyl Aqlat jest dziś prawie pustynna, ale około dziesięciu tysięcy lat temu występowała tam bogata roślin-

ność, istniały zaludnione osiedla o wysokiej kulturze. Badania poszły więc w kierunku odtworzenia tego starożytnego *situs*, zidentyfikowania świata roślinnego i zwierzęcego oraz ówczesnych warunków geologicznych i klimatycznych. Już w fazie przejściowej: od mezolitu do neolitu stwierdzono oswojenie zwierząt, zwłaszcza wołów (*Bos primigenius*) i początki uprawy roślin: jęczmienia dwurzędowego i pszenicy Emmera. Z roślin dziko rosnących największe usługi oddawała tam pistacja (*Pistacia atlantica*), krzew o czerwonych liściach i oleistych owocach.⁸¹

Dżebel Fureidis

V. Corbo, OFM w latach 1962—1964 zbadał ruiny na Dżebel Fureidis (Har Hordas, Herodium — 6 km na południe, nieco na wschód od Betlejem). Wykopaliska ujawniły ślady wielkiej fortecy i pałacu Heroda W. oraz potwierdziły dawne opisy Józefa Flawiusza. Herodium, znane również pod nazwą „Grobowiec Heroda”, wybudowane zostało przez króla z myślą o umieszczeniu tutaj jego zwłok.⁸²

Holon

T. Yizraeli w 1963 r. odkrył w Holon (koło Tel Aviv, 6 km od Morza Śródziemnego), *situs* z niższego paleolitu⁸³.

Grota Geulah

E. Wreschner w 1960—1962 r. prowadził badania w grocie Geulah pod górą Karmel i znalazł tam kulturę podobną do lewalluazeńskiej. Osiedle pochodzi ze środkowego paleolitu⁸⁴.

Munhatta

J. Perrot i N. Tsory w 1962—1963 r. prowadzili wykopaliska w Munhatta (w dolinie dolnego Jordanu, na południe od Jez. Genezaret) i odkryli siedzibę z okresu kalkolitu, który według R. de Vaux poprzedza nieco *situs* Ghassul i Beerszeby (pocz. 4 tysiąclecia)⁸⁵.

Tell Arad

Wykopaliska w Tell Arad (między Morzem Martwym a Beerszebą, ok. 25 km na południe od Hebronu) prowadzone przez Y. Aharoniego w latach 1962—1965 ukazały siedemnaście kolejnych warstw od kalkolitu do okresu arabskiego. W kalkolicie istniało tu osiedle z mieszkaniami wydrążonymi w lessie nagromadzonym na skale. We wczesnym brązie I powstało miasto ale bez murów obronnych. Znaleziona ceramika pochodzi z Egiptu z czasów I dynastii. Narzędzia były wykonane z brązu. Następne dwie warstwy przedstawiają miasto w rozkwicie, posiadające już mury i wieżę obronną. Z okresu izraelskiego znaleziono sanktuarium, istniejące od 10 w. do końca 8 w. przed Chr., wyglądem przypominające świątynię Salomona oraz liczne *ostraka*, podobne do odkrytych w Lakisz

(ostraka z Lakisz datowane są na koniec 7 i początek 6 w. przed Chr.), z których większość była pisana w jęz. hebrajskim, a tylko czternaście w jęz. aramejskim (z 5 w. i początku 4 w. przed Chr.)⁸⁶

Qumran

Epokowe odkrycie manuskryptów biblijnych i pozabiblijnych w Qumran (1 km od pń-zachodniego brzegu Morza Martwego), zapoczątkowane przez beduinów ze szczepu Taamire w 1947 r. i kontynuowane później przez archeologów, stanowi dziś oddzielny rozdział archeologii i biblistyki, którego znajomość wydaje się niezbędna dla nowoczesnego biblisty⁸⁷.

Ruiny znane już od przeszło stu lat jako Khirbet Qumran leżą na płaskowzgórzu u stóp Gór Judzkich, które tutaj z powodu swego położenia (na wschód od działu wodnego) mają bardzo mało opadów, tworząc teren pustylny. Występują na nim głębokie jary oraz liczne pieczary i grotty. Qumran znaczy „Księżycowy”. Beduini wymawiają to słowo: „Gumuran”, co przypomina brzmieniem biblijną Gomorę; brak jednak podstaw do utożsamienia obu nazw⁸⁸. Do niedawna bardziej niż Qumran znane było przedgórze i źródło Feszcha, toteż początkowo wszystkie znalezione w tej okolicy manuskrypty opatrywano tą nazwą.

Najbardziej sensacyjne odkrycia dla nowoczesnej biblistyki ludzkość zawdzięcza przypadkowi. W 1947 r. piętnastoletni pasterz, Muhammad Dib (Mahomet Wilk) ze szczepu beduińskiego Taamire, szukając zagubionej kozy natrafił na otwór w ścianie skalnej, kryjącej w sobie groty. W grocie znalazł dzbany, a w nich zawinięte w płótno zwoje pergaminowe, zapisane nieznanym pismem. Była to grotka, zwana później pierwszą, która sama dostarczyła siedem niewiele uszkodzonych manuskryptów. Cztery z nich nabył od beduinów arcybiskup syryjski Mar Atanazy Samuel. Były to: Księga Izajasza, Reguła Zrzeszenia (Manuale Disciplinae), Peszer (Komentarz) Habakuka i Apokryf Księgi Rodzaju. Wkrótce potem w 1948 r. trzy inne zakupił archeolog izraelski Eliezer Sukenik, mianowicie niekompletny tekst Księgi Izajasza, pewne „hymny dziękczynne” i liturgiczne dzieło „Wojna synów światłości”. Po odkupieniu przez Izrael manuskryptów od arcybiskupa Samuela wszystkie znajdują się obecnie w bibliotece Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie. Kariera, jaką zrobiły te manuskrypty, zachęciła beduinów i archeologów do dalszych poszukiwań. Przeszukano setki grot w okolicy Qumran i gdzie indziej na Pustyni Judzkiej. Znalezione jeszcze manuskrypty lub ich fragmenty w jedenastu grotach, które otrzymały numerację według kolejności odkrycia. Wszystkie mieszczą się w pobliżu Khirbet Qumran: grotka 1 — półtora kilometra na pń-zachód od ruin Qumran, a w jej sąsiedztwie grotka 2, 3 i 11. Grotka 4 znajduje się na zachód od ruin qumrańskich, na krawędzi tego samego płaskowzgórza, na którym leżą ruiny. Inne, mniej ważne grotty: 5, 6, 7, 8, 9 i 10 są rozsiane również w tej okolicy; nigdzie dalej

na Pustyni Judzkiej nie znaleziono bowiem tego rodzaju manuskryptów. Sławne zwoje miedziane, mówiące o jakimś wielkim skarbcu ukrytym na Pustyni Judzkiej, znaleziono w grocie 3, a olbrzymią wprost ilość zniszczonych manuskryptów i fragmentów z około sześciuset rękopisów — w grotach 4 i 11. W tych fragmentach są reprezentowane wszystkie księgi Starego Testamentu, za wyjątkiem Estery. Poza manuskryptami z grotty 1 wszystkie inne rękopisy i fragmenty (kilkadziesiąt tysięcy) znajdują się w Muzeum Narodowym Jordanii w Jerozolimie, gdzie stworzono odpowiednie warunki dla całej ekipy uczonych, którzy je odczytują. Dwa zwoje miedziane z grotty 3 zostały umieszczone w muzeum stołecznym w Ammanie.

Nagromadzenie tak wielkiej ilości grot z rękopisami i fragmentami manuskryptów w okolicy Qumran nasunęło archeologom myśl o powiązaniach pomiędzy tą wprost imponującą biblioteką, ukrytą w grotach, a ruinami pobliskiego miasta. Treść zaś i ideały teologiczno-moralne znalezionych dokumentów oraz dzieł literackich, zwłaszcza pozabiblijnych, zdawały się wskazywać na jakąś sektę odłączoną od ortodoksyjnej religii żydowskiej, działającą w Palestynie i w diasporze; może Sadokitów, najprawdopodobniej zaś esseńczyków. Dlatego już w 1951 r. rozpoczęto w Qumran wykopaliska, które przeprowadził wytrawny archeolog, R. de Vaux, mając do pomocy między innymi Polaka T. Milika. Ukazały one bardzo skomplikowaną budowlę, którą odtąd w archeologii nazywa się klasztorem. Zajmowała ona przestrzeń ponad 6000 m². Odkryto także różne pomieszczenia i duże sale, jak skryptorium, gdzie prawdopodobnie powstawały manuskrypty znalezione w grotach i refektarz, który służył jednocześnie jako sala zgromadzeń. Obok, w śpiżarni znaleziono około tysiąca talerzy i mis starannie ułożonych, a także kuchnię, która jednak mieściła się w przeciwnym rogu budynku. Poza głównym budynkiem z masywną wieżą, istniał cały zespół zabudowań, przeznaczonych na śpichlerze, warsztaty, m. in. pracownia garncarska, w której wypalano dzbany podobne do tych, jakie znaleziono w grotach oraz kąpieliska do obmyć rytualnych. Cała kolonia była skanalizowana; trzynaście cystern napełniano wodą sprowadzaną akweduktem z pobliskiej Wadi Qumran w porze deszczowej. Mur obronny otaczał cały zespół zabudowań. Tuż na wschód od ruin odkryto cmentarz, a na nim ponad tysiąc grobów, co sugeruje, że w kolonii stale mieszkało około 200 osób przez przynajmniej sto lat. Pewna część grobów została rozkopana, a kości z nich przesłano ekspertom w Paryżu. Okazało się, że mamy tu do czynienia z „klasztorem” mnichów starozakonnych żyjących w celibacie, esseńczykami, o których Józef Flawiusz pisał, że żyją w celibacie⁸⁹, a Pliniusz Starszy, że jest to (...) „lud samotny i różniący się od wszystkich innych ludów na świecie, żyjący w towarzystwie palm, bez kobiet, wyrzekający się miłości seksualnej i bez pieniędzy. Zgromadzenie ich zawsze pełne, odradza się

ciagle przez przybyszów, wielu bowiem przystaje do nich, co sprzyk-
rzywszy sobie życie i pędzeni burzą losu, obyczajają ich przyjmują. I tak...
(...) pozostają narodem wiecznym, choć nie ma wśród nich zgoła urodzin".⁹⁰

Podobne wypowiedzi starożytnych pisarzy o esseńczykach oraz doku-
menty już wcześniej (1890 r.) znalezione w schowku starej synagogi Ka-
raitów w Kairze, zdradzające pokrewieństwo ideologiczne z sektą w
Qumran, szczególnie tzw. Dokument Damasceński, wskazują, że sekta
qumrańska miała swoich wiernych naśladowców nie tylko w Palestynie,
ale i w diasporze, a osiedle w Qumran było ich ośrodkiem centralnym,
z tą tylko różnicą, że członkom żyjącym „w świetle” (poza Qumran) ze-
zwalało na zawarcie małżeństw.

Na podstawie znalezionych rękopisów, przede wszystkim zaś w opar-
ciu o wykopaliska archeologiczne, umieszcza się działalność qumrańczyków
w okresie od 2 w. przed Chr. do 68 r. po Chr. W czasie wojny z Rzymia-
nami (66—70 po Chr.) qumrańczycy albo wyginęli, albo zostali rozprosze-
ni. Pozostały po nich dzieła, które będąc o tysiąc lat wcześniejsze od naj-
starszych posiadanych dotąd rękopisów Biblii, przybliżyły nas nieocze-
kiwanie do oryginałów ksiąg świętych i pchnęły badania biblijne na no-
we tory, ukazując atmosferę, w której rodziło się chrześcijaństwo⁹¹.

Tell Fûl

P. W. Lapp w 1964 r. kontynuował w Tell el-Fûl (Gibeah Saulowa)
wykopaliska W. F. Albrighta (1922—1923 i 1933), dotyczące fortecy króla
Saula (ok. 10 km na północ-zachód od Jerozolimy). Dalsza ceramika z oko-
ło 1000 r. przed Chr. i nowe fragmenty budowli potwierdziły raczej hi-
potezę Albrighta, że Saul miał tutaj mocną fortecę, a nie samą tylko wie-
żę obronną, jak twierdzili inni uczeni. Konieczne były jedynie pewne po-
prawki w rekonstrukcji fortecy. Gibeah została silnie ufortyfikowana w
ostatnich dziesiątkach żelaza II, liczba jej mieszkańców znacznie wzrosła
w 6 w. przed Chr. Miasto uległo zniszczeniu w czasie inwazji Nabucho-
donozora w 597 r. przed Chr., ale wkrótce znowu zaludniło się, o czym
świadczy olbrzymia ilość ceramiki z drugiej połowy 6 w. przed Chr. Na
początku 5 w. osiedle znów opustoszało, podobnie jak Gabaon, Betel i Sy-
chem, nie wiadomo tylko z jakiej przyczyny. Po długiej przerwie wzgórze
zaczęło zaludniać się dopiero z końcem 3 w. przed Chr.; powstało no-
we osiedle hellenistyczne, które w czasach machabejskich (druga połowa
2 w. przed Chr.) rozwinęło się w kwitnące miasto. Inne okresy nie są re-
prezentowane na *tellu* przez jakiegokolwiek mury czy budowle, ani przez
znaczną ilość ceramiki. Znalaziono tylko jedno naczynie z wczesnego brą-
zu III, kilka naczyń z początku środkowego brązu II i z okresu rzymskie-
go, z którego pochodzi też kilka skorup z lamp i dzbanów oraz monety
rzymskie, pozostawione zapewne przez żołnierzy Tytusa, który obozował
w Gibeah przed atakiem na Jerozolimę w 70 r. po Chr.⁹²

Dhahr Mirsbaneh

Już w 1907 r. D. G. Lyon, a później W. F. Albright w 1922 r. badali okolicę źródła Ain Samiyeh (około 27 km na półn-wschód od Jerozolimy), głównie Dhahr Mirsbaneh, osadę położoną 600 m nad poziomem morza i znaleźli szereg cmentarzysk ze środkowego brązu I i II. P. W. Lapp zbadał dokładniej w 1964 r. trzy z tych cmentarzysk. Niedaleko od Dhahr Mirsbaneh, około 7 km na wschód od tych cmentarzy, znajduje się Wadi ed-Daliyeh, a w niej dwie groty: Mugharet Abu Szinjah i Araq en-Nasaneh, gdzie beduini ze szczepu Taamireh odkryli pokaźną ilość rękopisów, które w 1962 r. zakupił archeolog M. Cross. Później ekspedycja archeologiczna Lappa znalazła jeszcze sporo fragmentów papirusów i inne cenne przedmioty, jak monetę sydońską z 4 w. przed Chr., perły, skarabeusze, lampki, srebrne kolczyki i inne ozdoby, szkielety mężczyzn, kobiet i dzieci, bogatą ceramikę i inne przedmioty należące do pewnej grupy religijnej Samarytan z 4 w. przed Chr. Najniższa warstwa pochodzi ze środkowego brązu⁹³.

Ai

J. A. Callaway przy udziale innych archeologów, prawie dwadzieścia osiem lat od czasu wykopalisk J. Marquet Krause w Ai (et-Tell, około 16 km na północ od Jerozolimy), niedokończonych z powodu jej przedwczesnej śmierci, kontynuował w 1964 r. prace poprzednie. Na ogół wyniki J. Krause dotyczące sanktuarium i pałacu-fortecy zostały potwierdzone. Jednakże J. M. Grinz⁹⁴ dość przekonująco uzasadnił, że Ai z czasów Jozuego nie można utożsamiać z dzisiejszym et-Tell, lecz trzeba go szukać gdzie indziej, choć zapewne w pobliżu niego. Dlatego też dodatkowe badania poczyniono w pobliskim Khirbet Haiyan (na półd-wschód od Deir Dibwan), innym przypuszczalnym położeniu biblijnego Ai. Lecz M. B. Nicol, który tu prowadził badania, znalazł tylko warstwy bizantyjskie i rzymskie, wobec czego Khirbet Haiyan zostało definitywnie odrzucone, a prace badawcze przeniesiono z powrotem na et-Tell. Z ostatnich badań wynika, że Ai stało się miastem warownym około 3 tysiące lat przed Chr. tj. na przełomie wczesnego brązu I i II. Miasto posiadało duże znaczenie aż do około 2500 przed Chr., po czym nastąpiła przerwa w zamieszkiwaniu podczas środkowego i późnego brązu. Na początku epoki żelaza powstało znowu osiedle, ale małe i pozbawione fortyfikacji. Około roku tysięcznego przed Chr. siedziba została ostatecznie opuszczona i stała się symbolem „wiecznej ruiny” (por. Joz 8, 28; Pp 13, 17: *tel-(ôlâm)*).⁹⁵

Masada

Wykopaliska na wielką skalę w Masadzie (na zachodnim brzegu Morza Martwego, naprzeciwko półwyspu Liszan) przeprowadził w 1963—1965 r. Y. Yadin. Odkryto fortecę i pałac Heroda W., którego okazałość i wyposażenie opisywał już Józef Flawiusz⁹⁶, a także inne zabytki i urzą-

dzenia, jak kąpielisko, magazyny, willa zachodnia, mniejsze wille, synagoga, sadzawka do obmyć rytualnych (*miqweh*) i kaplica bizantyjska. Znalaziono też kilkaset dzbanów, a w wielu z nich pokarm pozostawiony przez obrońców Masady przed ich zbiorowym (ok. 930 zelotów) samobójstwem i poddaniem tej fortecy Rzymianom w 73 r. po Chr. Zebrano tu największą kolekcję żydowskich i rzymskich monet z 1 w. po Chr. Wprost rewelacją było znalezienie cennych manuskryptów, między innymi fragmentów ksiąg: Rodzaju, Kapłańskiej, Powtórzonego Prawa, Psalmów, Ezechiela i Eklezjastyka oraz literatury apokryficznej i qumrańskiej⁹⁷.

En - G e d i

B. Mazar, T. Dothan i I. Dunayevsky w 1961—1962 r. przeprowadzili wykopaliska na Tell Goren (En-Gedi), położonym na zachodnim brzegu Morza Martwego, które ukazały pięć kolejnych warstw od 630 r. przed Chr. do r. 500 po Chr. Do ważniejszych należy *stratum V* (czasy Jozjasza i Jeremiasza), w którym znaleziono liczne naczynia i przedmioty, niektóre o wyjątkowym znaczeniu, np. pieczęć niejakiego Tobszaloma lub skarbiec ze sztabkami srebra. Miasto rozrosło się w okresie perskim (*stratum IV* 500—300 przed Chr.). Było ono solidnie zbudowane; mury obronne jeszcze do dziś zachowały na kilku odcinkach wysokość 2 m. En-Gedi stało się ośrodkiem oporu przeciw Tytusowi w wojnie żydowsko-rzymskiej w latach 66—70 po Chr. i ostoją walk wyzwolenczych w powstaniu Bar Kochby w latach 132—135 po Chr.⁹⁸

Mesad Gozal

Y. Aharoni z Uniwersytetu Hebrajskiego odkrył w 1964 r. w Mesad Gozal, na pół-zachodnim brzegu Morza Martwego, koło góry Sodom, silny fort Edomitów, wystawiony w punkcie strategicznym dla osłony wejścia do doliny Zoar od strony zachodniej, istniejący już w 11 w. przed Chr. (według ceramiki tam znalezionej), a zburzony prawdopodobnie dopiero przez Dawida (2 Sm 8, 12—14; 3 Krl 11, 15—16; 1 Krn 18, 12—13). Ponieważ odkryto inną podobną do Mesad Gozal, choć znacznie mniejszą twierdzę koło A i n A r u s (Ein Tamar), w pobliżu drogi Beerszeba—Sodoma, przypuszcza się, że w tej okolicy wzdłuż zachodniej krawędzi doliny Araba przebiegała linia fortyfikacyjna i granica Edomu (por. Lb 20, 16; Joz 15, 21)⁹⁹.

Tell Isdar

M. Kochavi i S. Moskovitz w 1963—1964 r. prowadzili badania w Tell Isdar, położonym między Beerszeba a Morzem Martwym. Już w kalkolicie istniało tu osiedle z typową dla tej epoki ceramiką i narzędziami. Przez dwa tysiące lat epoki brązu miejsce to nie było zamieszkałe, dopiero w końcu 11 w. (czasy Saula i Dawida) powstało miasto, które szczególnie pomyślnie rozwijało się w 10 i 9 w. przed Chr. Znalezione zostały również warstwy późniejsze: z czasów rzymskich i bizantyjskich.¹⁰⁰

Arôer

W 1964 r. w dawnej fortecy króla Moabu, Meszy, w Arôer nad rzeką Arnon, pracowali archeolodzy hiszpańscy pod kierunkiem E. Olavarri. W Dibon (4 km na północ) została znaleziona w 1868 r. sławna *Stela Meszy*.¹⁰¹

Tell Deir Alla (Sukkot?).

Holender H. J. Franken w wyniku swoich pięcioletnich (1960—1964) wykopalisk w Tell Deir Alla nad rzeką Jabboq nie potwierdził teorii Gluecka, że tu był *situs Sukkot*.¹⁰²

Hamadiyah

J. Kaplan w 1964 r. kopał w Khirbet Ein Soudah wchodzącym w skład kibucu Hamadiyah w dolinie Beth Szean i odkrył ślady osiedla neolitycznego o kulturze podobnej do tej, jaką znaleziono w dolinie Jarmuku (piąte tysiąclecie przed Chr.). Wydobyta tutaj ceramika i narzędzia kamienne oraz kości zwierząt, żarna itp. wskazują, że oprócz polowania na dzikie zwierzęta, ludzie zajmowali się także uprawą roli. Odnalezione kołowrotki z gliny, dowodzą, że człowiek już wówczas umiał prząść i tkać. Odkryta została także pracownia do wyrabiania ostrych narzędzi, jak noże, sierpy z krzemienia (*silex*)¹⁰³.

Jafa

Szereg wykopalisk w Jafie (Jaffa, Jafo, Joppe) przeprowadził J. Kaplan w latach 1960—1964. Już wcześniej (w 1960 r.) został odkryty fragment muru obronnego (tzw. glacis) z okresu Podzielonego Królestwa (ok. 9 w. przed Chr.) pod nasypem budowli Hammam. Słusznie przypuszczano, że mur ten był zbudowany na jeszcze starszym murze, od strony zachodniej budynku Hammam, toteż przeprowadzono dalsze wykopaliska, które w 1963 r. ukazały dwa etapy konstrukcji starszego obwarowania z ubitej ziemi (*terre pisée*), pochylonego z zachodu na wschód (tj. w kierunku bronionego obiektu), co było charakterystyczną cechą wszystkich fortyfikacji Hyksosów na Bliskim Wschodzie. Dalsze poszukiwania pod wieżą obronną (z w. 18 po Chr.) wzniesioną z kamieni ciosanych i otoczoną fosą, ukazały stratum hellenistyczne, a jeszcze niżej perskie¹⁰⁴.

Tell Sippor

A. Biran i Ora Negbi w 1963—1965 r. przeprowadzili prace na Tell Sippor (ok. 35 km na północny zachód od Jerozolimy, na Nizinie Filistyńskiej). Znaleziono na trzecim poziomie z 13 w. przed Chr. ślady sanktuarium kananejskiego: budowlę z dużym dziedzińcem, ołtarz z fosą, lampki gliniane, figurki z brązu jakiegoś bóstwa kananejskiego (w pozycji siedzącej, ale z ręką wzniesioną do błogosławieństwa) i statuetkę z kamienia króla kananejskiego na tronie. Cienka warstwa popiołu pokrywająca warstwę

z epoki kananejskiej, zdaje się wskazywać na spalenie powyższego sanktuarium przez Filistynów, zwłaszcza że warstwa późniejsza zawierała ceramikę filistyńską z wczesnego żelaza.

Ramat Rahel

Wykopaliska w Ramat Rahel (dawne Khirbet Sâlih w połowie drogi z Jerozolimy do Betlejem, biblijne Beth Kerem; Neh 3, 14 por. Jer 6, 1) przeprowadził Y. Aharoni w latach 1954—1962. Jego zdaniem Jojakim, król judzki (609—598 przed Chr.) zbudował w obrębie istniejącej już od 8 w. fortecy w Ramat Rahel kosztowny zamek, o którym wspominał Jeremiasz (22, 13—19). Aharoni uważa, iż znalazł wystarczającą ilość świadectw na potwierdzenie swej hipotezy, ale R. de Vaux ma co do tego poważne zastrzeżenia.¹⁰⁵

Mimo niepokoju na Bliskim Wschodzie archeologowie kontynuują swoje prace w Palestynie. W chwili obecnej (lata 1966—1971) prowadzi się wykopaliska w Tawilân w Jordanii, w Tabûn w Wadi Maghara, w Beisamûn koło jez. Hûle, w Ben Szemen (cmentarzysko z epoki kalkolitycznej), na Tell Anafa i Tell Dan (Tell el-Qadi) nad Górnym Jordanem, w Sziqmonie i Tell Megadim u stóp Karmelu, blisko Haify, w Jabne Jam i Aszdod na brzegu morskim koło Jafy, w Gezer, Esztemoa koło Hebronu, Herodium na pół-wschód od Betlejem, Qafzeh koło Nazaretu, Tell Azork. Jafy, Kibbuc Lahav, 16 km na północ od Beerszeby, En Boqeq (źródło 30 km od En Gedi), Ras el Jami — Isawijeh, tuż na północ od Góry Skopus, a także w samej Jerozolimie oraz w okolicach Negebu i Karmelu.¹⁰⁶

W metodyczno-historycznym przeglądzie pracy archeologów na palestyńskich *tellach* staraliśmy się uwzględnić wyniki osiągnięte w miejscowościach i regionach mających bezpośrednie lub pośrednie znaczenie dla Pisma św. i dla historii biblijnej. Można bowiem przyjąć twierdzenie, że nawet wykopaliska o charakterze ściśle specjalistycznym, pozornie nie mające bezpośredniego związku z Biblią, zawsze rzucają cenne światło na tło rozgrywających się kiedyś wydarzeń biblijnych. Naturalnie dla pełniejszego obrazu konieczna jest znajomość wyników osiągniętych dzięki wykopaliskom na terenach innych krajów biblijnych, jak Egipt, Liban, Syria, Irak, Iran, Grecja, a nawet Włochy; to zaś przekracza możliwości jednego artykułu. Podobnie oddzielnego omówienia domaga się wiedza o okresach archeologicznych i o miejscach kultu w Palestynie i innych krajach biblijnych. Dopiero wówczas można mówić o pełnym obrazie Ziemi Świętej.

PRZYPISY

1. O wcześniejszych badaniach zob. W. F. Albright, *Archeologia Palestyny*, Warszawa 1964, 23—29; *Podręczna Encyklopedia Biblijna*, Poznań 1959, 1, 87—95; *Dictionnaire de la Bible Supplement* (skrót: DBS) 3 (1938) 318—436.
2. Datowanie materiałów w oparciu o ustalone daty historyczne; kolejne uszeregowanie wydarzeń, których daty są już absolutnie pewne w jakimś okresie historycznym.
3. Obliczenia w oparciu o podobne materiały z innych wykopalisk, których datowanie jest pewne; kolejne uszeregowanie wydarzeń, których daty nie są wprawdzie absolutnie pewne, ale mogą być umieszczone w przybliżonych okresach historycznych na podstawie zestawienia ze znanymi wydarzeniami, których data jest już pewna.
4. Pierwsze tego rodzaju spostrzeżenia uczynił już dawniej Schliemann z okazji wykopalisk w Homerowskiej Troi, ale uszło ono uwagi archeologów.
5. Zob. Franken H. J., *Primer of O. T. Archeology*, Leiden 1963, 6.
6. Por. jego pierwszą pracę na Tell Hesi (Tell el-Hesi/Lachish), London 1891 (z ostatnią na Tell Adżdżul) *Ancient Gaza I—IV*, London 1931—1934; zob. też DBS 3 (1938) 350—351.
7. Zob. jednak Albright W. F., *Archeologia Palestyny*, dz. cyt., 30 n.
8. Sellin E., K. Watzinger, *Jericho*, Leipzig 1913.
9. Reisner G. A., Fisher C. S., Lyon D. G., *Harvard Excavations at Samaria*, Cambridge, Mass., 1924.
10. Sprawozdanie z tych wykopalisk w: *Palestine Exploration Fund Quaterly Statement*, London 1921 i 1923.
11. Zob. Albright W. F., *Archeologia Palestyny*, dz. cyt., 38 n.
12. Petrie F., Gerar. W: *British School of Archeology in Egypt and Bernard Quaritch*, London 1928; DBS 3 (1938) 353 n.
13. Zob. Albright W. F., *Archeologia Palestyny*, dz. cyt., 39.
14. Petrie F., Beth-Pelet (Tell Farah) I—II, London 1930 i 1932; zob. DBS 3 (1938) 364—366; Kenyon K., *Archaeology in the Holy Land*, London 1965, 311 n.
15. Petrie F., *Ancient Gaza I—IV*, London 1931—1934. Zob. DBS 3 (1938) 350 n.; Albright W. F., *Archeologia Palestyny*, dz. cyt., 38 n.
16. Zob. DBS 3 (1938) 504.
17. O wykopaliskach w grotach Wadi Mughara i literaturę tam cytowaną zob. DBS 3 (1938) 508—511.
18. DBS 3 (1938) 513.
19. *PEQ* (Palestine Exploration Quarterly—London) 1951—1957; Kenyon K., *Excavation at Jericho, I*, London 1960.

20. PEFQS (Palestine Exploration Fund Quarterly Statement. London (1930, 1931, 1935, 1936; Garstang J., Garstang J. B. E., The Story of Jericho, London 1948.
21. Crowfoot J. W., Kenyon K. M., Sukenik E. L., Samaria-Sebaste I: The Buildings. W: PEF (Palestine Exploration Fund. London) 1932; J. W. i G. M. Crowfoot, Samaria-Sebaste II: Early Ivories from Samaria. W: PEF 1938; J. W. i G. M. Crowfoot, K. M. Kenyon, Samaria-Sebaste III: The Objects. W: PEF 1957.
22. Torczyner H., Harding G. L., Lewis H., Starkey J. L., Lakish I: The Lakish Letters, Oxford 1938; Tufnell O., Inge C. H., Harding G. L., Lakish II: The Fosse Temple, Oxford 1940; Tufnell O., with the contributions by Margaret A. Murray and David Diringer, Lakish III: The Iron Age, Oxford 1953; Tufnell O., Lakish IV: The Bronze Age, Oxford 1957.
23. Rowe A., Beth-Shan I: The Topography and History of Beth-Shan. Pennsylvania University Press 1930; tenże: Beth-Shan II: The Four Canaanite Temples of Beth-Shan, Pennsylvania University Press 1940; Fitzgerald G. M., Beth-Shan III: Excavations 1921—1923. The Arab and Byzantine Levels, Pennsylvania University Press 1931; tenże: Beth-Shan IV: A Sixth Century Monastery at Beth-Shan, Pennsylvania University Press 1931; tenże: The Earliest Pottery of Beth-Shan, The Museum Journal, Philadelphia XXIV; zob. też: PEFQS 1927, 1928, 1929, 1931 i 1934.
24. Albright W. F., Excavations and Results at Tell el-Fûl (Gibeah of Saul). W: BASOR (Bulletin of the American Schools of Oriental Research. New Haven, Conn.) 4 (1923) 1—89; tenże: A New Campaign of Excavations at Gibeah of Saul. W: BASOR 52 (1933) 6—12; zob. też: DBS 3 (1938) 404—406.
25. O wykopaliskach 1931 r. w Beth-Sur zob. Sellers O. R., The Citadel of Beth-Zur, Philadelphia 1933.
26. McCown C. C., Tell en-Nasbeh I: Historical Results, New Haven, Conn. USA. 1947; Wampler J. C., Tell en-Nasbeh II: The Pottery, New Haven 1947.
27. Albright W. F., Unearthing a Biblical City. W: The Archaeology of Palestine and the Bible, New York 1933, 63—126; tenże: Archeologia Palestyny, dz. cyt. 43; Kenyon K., Archaeology in the Holy Land, dz. cyt., 308; DBS 3 (1938) 354—359.
28. Zob. DBS 1 (1928) 975—981.
29. Grant E., Ain Shems Excavations I—II, Haverford 1931, 1932; Grant E., Wright G. E., Ain Shems Excavations (Pottery), Haverford 1939; DBS 3 (1938) 331—335.
30. BASOR 56, 57.
31. Mallon A., Koepfel R., Neuville R., Teleilat Ghassul I, Roma 1934; Koepfel R., Teleilat Ghassul II, Roma 1940.
32. Albright W. F., Archeologia Palestyny, dz. cyt., 44 n.; DBS 3 (1938) 339 n.
33. Mader P. E., Die Ausgrabung an der Abrahamseiche bei Hebron. W: Oriens Christianus. Wiesbaden 1927, 333—351; DBS 3 (1938) 344—350; Kjaer, The Excavation of Shilo, the place of Eli and Samuel, Copenhagen 1930; Marquet Y., Les Fouilles de Ay (Et-Tell) 1933—1935. Institut Francais d'Archéologie de Beyrouth 1949.
34. QDAP (Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine. Jerusalem 1920) IV.
35. North R., A Refuge of the Sanhedrin. W: Scripture 6 (1954) 169—174; Mazar-Maisler B., Beth-Shearim I: The Catacombs 1—4, Jerusalem 1957.
36. Avigad N., Beth Shearim. IEJ (Israel Exploration Journal, Jerusalem) 4 (1954) 88—107; 5 (1955) 205—239; 7 (1957) 73—92. 239—255.

37. Lamon R. S., Shipton G. M., Megiddo I: Seasons of 1925—1934. Strata I—V. Chicago University Press 1939; Loud G., Megiddo II: Seasons of 1935—1939. Chicago Univ. Press 1948; Lamon R. S., The Megiddo Water System. Chicago Univ. Press 1935; May G. H., Material Remains of the Megiddo Cult. Chicago Univ. Press 1935; Guy P.L.O., Engberg R. M., Megiddo Tombs. Oriental Institute Publications. University of Chicago 1938; Loud G., The Megiddo Ivories, 1939; Yadin Y., New Light on Solomon's Megiddo. W: BA (Biblical Archaeologist. New Haven, Conn.) 23 (1960) 62—68.
38. Zob. Lewy S., Goetze A., Atiqot 2 (1958) 108—115.
39. Maisler B., Stekelis M., Avi-Yonach M., The Excavations at Beth-Yearah (Khirbet Kerak) 1944—1946. W: IEJ 2 (1952) 142. 165—173. 218—229. 251 n.; zob. też IEJ 1953, 1954 i 1955.
40. Sukenik E. L., Megillot Genuzot („Schowane Zwoje”), Jerusalem 1948.
41. Sukenik E. L., The Ancient Synagogue of Beth-Alpha, London 1932; tenże: The Ancient Synagogues in Palestine and Greece, London 1934.
42. Sukenik E. L., Mayer H. E., The Third Wall of Jerusalem, London 1930.
43. Albright W. F., Archeologia Palestyny, dz. cyt., 47.
44. Franken H. J., Primer of O. T. Archaeology, dz. cyt. 9.
45. Por. dwa przeciwne przykłady stratyfikacji fałszywej i prawdziwej u Franken H. J., Primer of O. T. Archaeology, dz. cyt., 8.
46. Franken H. J., Primer of O. T. Archaeology, dz. cyt. 20.
47. PEQ 1951.
48. Vaux R. de, Les Fouilles de Tell el-Far'ah, près Naplouse. W: RB (Revue Biblique. Paris) 54 (1947); 62 (1955) 589; 64 (1957) 552—580; Albright W. F., The Site of Tirzah. W: JPOS (Journal of Palestine Oriental Society) 11 (1930) 241—251; Wright G. E., The Excavation at Tell el-Far'ah. W: BA 12 (1949) 66—68.
49. CBQ (Catholic Biblical Quarterly) 13 (1951) 341.
50. Tushingham A. D., Excavations at Dibon in Moab, 1952—1953. W: BASOR 133 (1954) 6—25; 138 (1955) 29—33.
51. Maisler B., The Excavations at Tell Qasile, Jerusalem 1951; IEJ 1 (1951) 61—83, 125—140. 194—218; CBQ 12 (1950) 465.
52. Kenyon K. M., Jericho, Its Setting in Near Eastern History. W: Antiquity, Dec. 1956, ss. 184—195; tejże: Excavation at Jericho, 1, London 1960; tejże: Archaeology in the Holy Land, dz. cyt., 315 n.
53. Warren C., Conder E. R., The Survey of Western Palestine, Jerusalem 1884; DBS 2 (1934) 330.
54. DBS 2 (1934) 330.
55. Guthe H., Ausgrabungen bei Jerusalem. W: ZDPV (Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins. Stuttgart) 5 (1882) 7—204. 271—378.
56. ANET (Pritchard, J. B., Ancient Near Eastern Texts, London 1955) 321.
57. Bliss F. J., Dickie A. C., Excavations at Jerusalem 1894—1897, London 1898.
58. Vincent H., Jérusalem sous Terre. Les fouilles récentes d'Ophel, London, 1911.
59. Weil Raymond, La Cité de David I—II, Paris 1920 i 1947.
60. Macalister R.A.S., Duncan J.G., Excavations on the Hill of Ofel, Jerusalem 1923—1925. W: APEF (Annual of the Palestine Exploration Fund. London) 4 (1926).
61. Crowfoot J. W., Excavations in the Tyropean Valley, Jerusalem 1927. W: APEF 5, 1929.

62. Hamilton E. W., Excavations against the North Wall of Jerusalem, 1937—1938. W: QDAP 10 (1940) 1—53.
63. Archeologia nie może tu przyjść z pomocą, ponieważ teren jest stale zajęty na mieszkania i nie da się przeprowadzić odpowiednich wykopaliisk; zob. Kenyon K. M., *Archaeology in the Holy Land*, dz. cyt., 300.
64. Zob. RB 69 (1962) 98—100; 70 (1963) 416—419; 71 (1964) 253—258; 72 (1965) 272—274; Kenyon K. M., *Archaeology in the Holy Land*, dz. cyt., 297, 299 n. 317 n.
65. Kenyon K. M., *Archaeology in the Holy Land*, dz. cyt., 318. O dalszych wykopaliiskach w Jerozolimie (Johnsa C. N.) zob. RB 77 (1970) 564—576.
66. Zob. IEJ 5 n.
67. Yadin Y., Hazor I—II, Jerusalem 1958—1959; IEJ 6, 7, 8, 9.
68. BASOR 161 (1961) 36—37; RB 69 (1962) 257—266; 70 (1963) 425—433.
69. RB 69 (1962) 415—418; 70 (1963) 378—582.
70. RB 71 (1964) 411.
71. IEJ 13 (1963) 142—143.
72. QDAP 4 (1935) 1—69.
73. *Atiqot* 2 (1959) 89—102.
74. RB 71 (1964) 400—411.
75. RB 71 (1964) 401—405; 77 (1970) 402—405.
76. IEJ 13 (1963) 145—146; RB 71 (1964) 405; 77 (1970) 405—407.
77. RB 71 (1964) 405.
78. RB 71 (1964) 406.
79. RB 71 (1964) 407.
80. RB 71 (1964) 240—246.
81. RB 72 (1965) 248—252.
82. BJ (Flavius Josephus, *Bellum Judaicum*) 1, 21, 10, par. 419—421; RB 71 (1964) 258—263; 77 (1970) 400 n.
83. IEJ 13 (1963) 137; RB 71 (1964) 388—389.
84. IEJ 13 (1963) 138; RB 71 (1964) 389.
85. RB 71 (1964) 391—393.
86. Zob. RB 70 (1963) 565—566; 71 (1964) 393—396; 72 (1965) 556—560; 74 (1967) 68—72.
87. Najpotrzebniejsze wiadomości o Qumran podaje specjalny zeszyt *Ruchu Biblijnego i Liturgicznego*, nr. 6, 1957 r., lub art. E. Dąbrowskiego pt. *Qumran*, *Podręczna Encyklopedia Biblijna*, 1, 384—423.
88. Zob. Saulcy F. de, *Voyage autour de la Mer Morte*, Paris 1853, 2, 159.
89. AJ (Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae*) 18 (21), 5, 9.
90. HN (Plinius, *Historia Naturalis*) 5, 17, 13.
91. Zob. Jeremias J., *Qumran a teologia*. W: *Biblia Dzisiaj*, Znak 1969, 173—182.
92. RB 72 (1965) 394—401.
93. RB 72 (1965) 401—409; zob. też BA 26 (1963) 110—121.
94. J. M. Grinz, *At which is beside Beth-Aven Joz.* 7, 2, *Biblica* 42 (1961) 201—216.
95. Zob. RB 72 (1965) 409—415; 77 (1970) 390—394.
96. BJ 7, 8, 289.
97. Yadin Y., *Masada—Herod's Fortress and the Zealots Last Stand*. Tłum. z hebr. przez M. Pearlmana. London 1966; RB 72 (1965) 563 nn.

98. Mazar B., Dothan T., Dunayevsky J., En-Gedi. Excavations in 1961—1962. W: Atiqot 5, Jerusalem 1966; RB 72 (1965) 571—573.
99. Zob. RB 72 (1965) 562—563.
100. RB 72 (1965) 560 n.
101. RB 72 (1965) 77—94; ANET 320 n.; zob. RB 64 (1957) 221 nn.
102. Vetus Testamentum 14 (1964) 417—422; RB 72 (1965) 262—267.
103. RB 72 (1965) 543 n.
104. RB 69 (1962) 401; 70 (1963) 577 n.; 72 (1965) 553 n.
105. Aharoni Y., Excavations at Ramat Rahel I, II. Roma 1962 i 1964; RB 73 (1966) 269—272.
106. RB 77 (1970) 371—407 i 561—585.

DZIAŁALNOŚĆ DUSZPASTERSKA KAPŁY KOLEGIACKIEJ
W POLSKU

Wzrost i rozwój duszpasterstwa katolickiego w Polsce. II. Wzrost duszpasterstwa
w latach 1918—1939. 1. Organizacja duszpasterstwa katolickiego w Polsce
i w innych państwach. 2. Duszpasterstwo katolickie w Polsce. 3. Duszpasterstwo
katolickie w Polsce. 4. Duszpasterstwo katolickie w Polsce. 5. Duszpasterstwo
katolickie w Polsce. 6. Duszpasterstwo katolickie w Polsce.

SPIS

Wzrost i rozwój duszpasterstwa katolickiego w Polsce. II. Wzrost duszpasterstwa
w latach 1918—1939. 1. Organizacja duszpasterstwa katolickiego w Polsce
i w innych państwach. 2. Duszpasterstwo katolickie w Polsce. 3. Duszpasterstwo
katolickie w Polsce. 4. Duszpasterstwo katolickie w Polsce. 5. Duszpasterstwo
katolickie w Polsce. 6. Duszpasterstwo katolickie w Polsce.